

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU

HRVATSKI NARODNI PREPOROD U BOSNI I HERCEGOVINI:
OD ODJEKA DO INSTITUCIONALIZACIJE

Završni (magistarski) rad

Student: Vedrana Šimić

Mentor: prof. dr. Edin Radušić

Sarajevo, 2021

Sadržaj:

UVOD.....	4
1.HRVATSKI NARODNI PREPOROD U HRVATSKOJ	8
1.1 Ideja ilirizma.....	8
1.2 Ciljevi preporoda	9
1.3 Etape preporoda.....	10
1.4 Program	12
1.5 Kulturni i nacionalni dometi preporoda	15
2. ODJECI HRVATSKOG NARODNOG PREPORODA U BOSNI I HERCEGOVINI	19
2.1 Bosanski “Ilirci” kao začetnici preporoda.....	19
2.2 Generacijski sukob: Barišićeva afera kao prva prepreka nacionalnog buđenja	22
2.3 Motivi i ciljevi bosanskih Iliraca	26
2.4 Širenje ilirske ideje – veze sa nositeljima preporoda u Hrvatskoj.....	28
2.5 Stav Iliraca prema zabrani ilirskog imena	33
2.6 Miješanje nacionalnih ideja: prodor srpstva.....	35
2.7 Vrhunac želje za buđenjem nacionalne svijesti	38
2.7.1 Nova inicijativa za “Kolo bosansko”	38
2.7.2 Rad na osnivanju tiskare.....	39
2.7.3 Revolucionarni odjek u Bosni	40
2.7.4 Odnos Jukića i Omer-paše Latase kroz kontekst narodnog djelovanja	42
2.8 Narodna i kulturna polja djelovanja Iliraca	45
2.8.1 Jezik i pravopis	45
2.8.2 Školstvo i obrazovanje	46
2.8.3 Časopis “Bosanski prijatelj”	50
2.8.4 Doprinos nauci.....	52
3. PREPORODNA ZBIVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI	54
3.1 Hercegovina kao nacionalno i kulturno žarište preporoda	54

3.1.1 Početci tiskarstva i nakladništva.....	55
3.1.2 Čitaonice i društva.....	58
3.1.3 Novinska djelatnost	60
3.1.4 Školstvo	66
3.2 Kraj preporoda.....	67
4. INSTITUCIONALIZACIJA HRVATSKE NACIJE.....	69
4.1 Stadler i uspostava crkvene organizacije.....	69
4.2 Naznake liberalizacije: institucionalizacija hrvatskog imena.....	72
4.3 Aktivacija političkog života – osnivanje nacionalne stranke	74
4.4 Stadlerov sukob i konačna institucionalizacija.....	75
ZAKLJUČAK.....	78
BIBLIOGRAFIJA	80
Izvori:	80
Literatura:	80

UVOD

Na prostoru Bosne i Hercegovine period tzv. "dugog" 19. stoljeća bio je obilježen krupnim promjenama na mnogim poljima (državnim, društvenim, ekonomskim, kulturnim). Uz to, obilježen je i buđenjem nacionalne svijesti kod bosansko-hercegovačkih naroda i njihovim nacionalnim pokretima. Jedan od pokreta, odnosno nacionalni pokret Hrvata u Bosni i Hercegovini, tema je ovog rada. Pisanje o nacionalnim temama uvijek je otvaralo prostor za politiziranje. Osobito kod starije historiografije prisutna je ta tendencija da se prošlost naroda što više uzveliča kako bi se u datom trenutku postigle određene privilegije. Novija historiografija ima veću slobodu, te se trudi objektivnije govoriti kako o nacionalnim pitanjima, tako i o nekim drugim kontroverznijim temama. Mada, i kod novije historiografije ima izuzetaka, odnosno manje kvalitetnih radova.

Naime, kada se govori o Hrvatskom narodnom preporodu u Bosni i Hercegovini i svim njegovim etapama, ne može se reći da je riječ o temi o kojoj u historiografiji nije ništa do sada pisano, ali je definitivno riječ o temi koja je tek fragmentarno istražena. Najviše su se ovom temom bavili franjevci, koji su i sami predstavljali važan čimbenik nacionalne integracije, zatim je istraživana od strane jezikoslovaca i književnih kritičara, a tek usputno od strane povjesničara. Pri procesu istraživanja ove teme glavni problem predstavljala je upravo posljedica nepostojanja jednog sintetskog djela koje bi obuhvatilo sve etape preporoda, jer je fragmentarno odnosno indirektno proučavanje u historiografiji stvorilo mnoge nelogičnosti, na koje će se nastojati ukazati prilikom obrade ove teme. U samom radu najvećim dijelom korištena je franjevačka literatura, koja se ogleda kroz biografije, bibliografije, kronike i druga djela. Jako je malo literature koja nije usko vezana uz franjevce i katoličku crkvu općenito, tako da će poseban izazov biti ovu tematiku predstaviti na objektivan način, jer gotovo je nemoguće u potpunosti se distancirati od franjevačkog diskursa.

Pri izradi ovog rada korišteni su izvori i literatura. Izvore uglavnom sačinjavaju časopisi, pisma bosanskih Iliraca, te njihova književna djela. Dakle, i izvori su prilično monoperspektivni. U radu su najvećim dijelom korištena pisma i to osobito Ivana Franje Jukića i Martina Nedića, jer je jako malo sačuvanih pisama Grge Martića iz ovog perioda. Upravo iz razloga nepostojanja jedinstvenog preglednog djela po pitanju ove teme, korištena je različita literatura za svaku od etapa preporoda u Bosni i Hercegovini. Za proučavanje odjeka od posebnog značaja bilo je djelo "Kultura i bosanski franjevci" (1915.), autora Julijana Jelenića, te dva rada Naska Frndića: "Refleksi Hrvatskog narodnog preporoda u Bosni" (1998.) i

“Refleks Hrvatskog ilirizma u Bosni – fra Grgo Martić” (1999.). Za proučavanje preporodnih zbivanja najveći doprinos dao je rad “Hrvatska narodnoprporodna postignuća u Hercegovini” (2007.), autora Šimuna Muse, te potom rad Todora Kruševca pod naslovom “Listovi don Franje Milićevića (1978.). Da bi se opisala etapa institucionalizacije značajan je bio rad Luke Đakovića pod nazivom “Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata” (1985.) te dva rada Jure Krišta pod nazivom “Susret civilizacija: Početci političkog života Hrvata u Hercegovini u vrijeme Austrougarske Monarhije” (2007.), te “Nadbiskup Josip Stadler u svjetlu naprednjačkog tiska (1999.).

Rad je podijeljen na četiri poglavlja. Kroz prvo poglavlje predstaviti će se pregledno Hrvatski narodni preporod u Hrvatskoj. Fokus će biti na ilirskoj ideji, ciljevima, etapama, programu i u konačnici u dometima preporoda. U tom pogledu posebno će se nastojati uvidjeti koji je period historiografija smatrala preporodom, te ovisno od toga, je li preporodom stvorena hrvatska nacija. Uz to, kroz rad će se nastojati praviti izvjesne paralele preporoda u Hrvatskoj, sa stanjem i prilikama na prostoru Bosne i Hercegovine, te je u tom pogledu od posebnog značaja pregledno predstaviti razvoj preporoda u Hrvatskoj.

Poglavljju “Odjeci Hrvatskog narodnog preporoda u Bosni i Hercegovini” posvećena je najveća pažnja i u skladu s tim riječ je o najvećem poglavljju u radu. Razlog je taj što je u historiografiji o odjecima najviše pisano, te što su se granice odjeka preporoda različito definirale. U tom pogledu u historiografiji odjeci su se tumačili kao preporod (preslikavajući preporod iz Hrvatske na prostor Bosne i Hercegovine), a ponegdje su podrazumijevali i cijeli proces integracije hrvatske nacije u Bosni i Hercegovine. S obzirom da su te teze prilično neodržive, u okviru ovog poglavlja nastojat će se odjeke predstaviti kao dopreporodno doba, a ne kao preporod, kako je to do sada uglavnom historiografija tvrdila. U tu svrhu opisat će se opće prilike u Bosni i Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće iz perspektive kršćanskog stanovništva. Naglasit će se tko su nosioci tog doba, kakvi su odnosi vladali među njima, te zbog čega ih historiografija naziva preporoditeljima, ali i zbog čega ih etiketira nacionalnim imenima. Uz to, kroz sukob poznat kao Barišićeva afera nastojat će se prikazati na kakve je prepreke nailazilo nacionalno buđenje na prostoru Bosne. Kroz književna djela i pisma bit će predstavljeni ciljevi i motivi bosanskih Iliraca. Potom će se ukazati kako se širila ilirska ideja po Bosni, te kakve su bile veze bosanskih Iliraca sa nositeljima preporoda u Hrvatskoj. U okviru tog podnaslova pratit će se period do zabrane ilirskog imena, a onda će se u narednom nastojat kroz pisma i književna djela predstaviti stav Iliraca prema toj zabrani. S obzirom da hrvatska nacionalna buđenja nisu bila jedina na prostoru Bosne, bit će potrebno ukazati koliko je traga

na buđenje hrvatske nacionalne svijesti ostavio prodor srpstva. Vrhuncom želje za buđenjem nacionalne svijesti označen je period od zabrane ilirskog imena pa do smrti Ivana Franje Jukića. U tom pogledu osobito će se govoriti o pokušajima bosanskih Iliraca da osnuju književno društvo i tiskaru, a potom će biti predstavljen revolucionarni odjek u Bosni, poslije kojeg za Ilirce dolaze nešto slobodnija vremena, koja su im omogućila ostvarenja nekih od željenih ciljeva. Posebna pažnja posvetit će se odnosu Jukića i Omer-paše Latasa, gdje će se nastojati pokazati kako je riječ o odnosu koji je nastao iz obostrane koristi. Buđenje nacionalne svijesti prikazat će se kroz odnos nacionalnog/narodnog i kulturnog. U tom pogledu govorit će se o reformi na polju jezika i pravopisa, zatim o oživljavanju školstva i obrazovanja, izdavanju prvog bosanskog časopisa, te općenito o doprinosu bosanskih Iliraca nauci, osobito književnosti, povijesti, geografiji i filozofiji.

Kroz treće poglavlje nastojat će se govoriti o preporodnim zbivanjima, koja su najvećim dijelom obuhvatila prostor Hercegovine, a koja je zajedno s Mostarom predstavljala nacionalno i kulturno žarište preporoda. U tom kontekstu naglasit će se širina preporodnih zbivanja kroz početke tiskarstva i nakladništva, otvaranje čitaonice i društva, novinsku djelatnost i školstvo. U posljednjoj cjelini ovog poglavlja govorit će se o kraju preporoda, odnosno, kao i u slučaju preporoda u Hrvatskoj, pokazat će se kako je historiografija tumačila kraj preporoda, te koji su njegovi dometi.

U poglavlju “Institucionalizacija hrvatske nacije” predstaviti će se važnost te etape, ne u kontekstu preporoda, već u kontekstu nacionalne integracije bosansko-hercegovačkih Hrvata. To će se osobito nastojati pokazati opisujući prilike na prostoru Bosne i Hercegovine u prvoj deceniji 20. stoljeća. U tom pogledu govorit će se o crkvenoj, kulturno-jezičnoj i političkoj institucionalizaciji, koja je dovela do konačne institucionalizacije hrvatske nacije u Bosni i Hercegovini.

S obzirom da se u radu nastojao predstaviti jedan dug proces izrastanja hrvatske nacije na prostoru Bosne i Hercegovine, u najvećoj mjeri zastupljene su kronološka i tematska metoda. Kronološkom metodom nastojala se prikazati cjelokupna integracija Hrvata u Bosni i Hercegovini: od odjeka preko preporoda do konačne institucionalizacije. Uz to, rad je podijeljen na tematske cjeline, kako bi se detaljnije mogli ispratiti svi važniji događaji koji su utjecali na razvoj integracije. Uz njih, korištene su i komparativna metoda, kao i metoda kritike izvora i historijske analize teksta. Komparativnom metodom se nastojao uporedo pratiti razvoj preporoda u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, a najvećim dijelom bila je prisutna prilikom upoređivanja historiografskih mišljenja, dok se metodom analize i kritike kako izvornih tako i

različitih historiografskih tekstova nastojao što objektivnije prikazati proces integracije hrvatske nacije na prostoru Bosne i Hercegovine.

Cilj ovog rada jeste, prije svega, sintetski objediniti sve činjenice i procese usko vezane uz problematiku Hrvatskog narodnog preporoda u Bosni i Hercegovini, s obzirom da ova tema još uvijek nije predstavljena sintetskim pristupom, a zatim detaljno obraditi svaku od etapa oslanjajući se prvenstveno na literaturu i u manjoj mjeri na izvore. Uz to će značajno biti uvidjeti u kakvom su odnosu preporodna zbivanja i proces stvaranja nacije iz perspektive historiografije, kako u Bosni i Hercegovini, tako i u Hrvatskoj.

1. HRVATSKI NARODNI PREPOROD U HRVATSKOJ

1.1 Ideja ilirizma

Ideja ilirizma¹ neodvojiva je od preporodnih zbivanja kako u Hrvatskoj, tako nešto kasnije i u Bosni i Hercegovini. Ona zapravo označava ideologiju, odnosno panslavizam u užem smislu, koji je zahvatio Hrvatsku 30-tih godina 19. stoljeća i koji je kao takav bio pokretač općeg narodnog preporoda.² U svojoj suštini predstavlja nadgradnju ideje o slavenskoj uzajamnosti koja je prisutna na hrvatskim prostorima još od vremena protureformacije, a do njenog naglog širenja došlo je u 19. stoljeću.³ Kod starije historiografije vidljiva je težnja da se prikaže kako je mladi naraštaj hrvatskih preporoditelja pokrenuo narodni preporod inspiriran idejom slavenstva, koja je nastala u Češkoj i Slovačkoj, a s kojom se hrvatska omladina upoznala za vrijeme studija u Grazu i Pešti.⁴ Iz toga proizlazi da je Hrvatski narodni preporod nastao pod vanjskim utjecajem i da je započeo pod južnoslavenskom odnosno ilirskom idejom iz koje se tek s vremenom iskristalizirala ideja o hrvatskom nacionalnom identitetu.

Međutim, istraživanja novije historiografije pokazuju kako su prilike na prostoru Hrvatske pred početak preporoda bile zrele za preporodnu akciju.⁵ Iz toga se zaključuje da je preporod bio fenomen hrvatske sredine i da su preporodne ideje (slavenska i ilirska) prilagođavane hrvatskim prilikama, te je preporod započeo pod hrvatskom idejom. U tom kontekstu, ilirstvo i slavenstvo nikada nisu bili izvan hrvatskog identiteta u očima iliraca, već njegov sastavni dio.⁶ Tako je hrvatsko ime bilo ravnopravno sa slovenskim i srpskim imenom, pa se iz tog razloga u ilirstvu tražio način pomoću kojeg bi se prevazišla posebna imena jednog te istog naroda.⁷ Kostrenčić u svom radu naglašava kako nije bila najsretnija politička zamisao da bi se pod tim fiktivnim i iluzornim imenom Ilira mogli ujediniti svi Južni Slaveni, što se i pokazalo kao takvo, jer se pojedini jugoslavenski narodi nisu željeli odreći svoje narodnosti za

¹ Pojam ilirizam u upotrebi je iz razloga što je sve do sredine 19. stoljeća bilo prihvaćeno mišljenje da su Južni Slaveni, zapravo, potomci antičkih Ilira (Tomislav Fresl, „Faze integracije hrvatske nacije“, *Pravnik: Časopis za pravna i društvena pitanja*, vol. 42, br. 86, 2008. 133)

² Branka Tafra, „Značenje narodnog preporoda za hrvatski jezik“, *Croatia et Slavica Iadertina*, vol. 2, br. 2, 2006., 44

³ Josipa Dragičević, „Žene i slavenska ideja u hrvatskoj preporodnoj ideologiji“, *Bosanskohercegovački slavistički kongres I. Zbornik radova (Knjiga II)*, Sarajevo, 2012., 241

⁴ Takvo mišljenje vidljivo je kod Desparatović koja ističe da se Gajeva definicija nacionalizma čvrsto uvezala s ideologijom ilirskog pokreta (Elinor Murray, Desparatović: „Ljudevit Gaj – Panslavist i nacionalist“, *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 3, br. 1., 1973., 112).

⁵ Nikša Stančić, „Hrvatski narodni preporod – ciljevi i ostvarenja“, *Cris*, vol. 10, br. 1, 2008., 9

⁶ Fresl, „Faze integracije hrvatske nacije“, 134; Karaula ističe kako su ilirizam zasnovali Ljudevit Gaj, Nikola Maraković, Antun Vakanović i Ljudevit Farkaš (Željko Karaula, „Jedan povijesni izvor o nastanku ilirizma: „Kako je posao ilirizam?“, u: *Zbornik Janković*, vol. 4., br. 4., Bjelovar, 2019., 131).

⁷ Fresl, „Faze integracije hrvatske nacije“, 134

potrebe stvaranja i razvijanja ilirske svijesti i narodnosti.⁸ S obzirom na takav ishod, može se zaključiti, kao što to tvrde Fresl⁹ i Stančić¹⁰, da je funkcija ideje ilirizma bila u neutralizaciji regionalnih i pokrajinskih partikularizama, a zatim u suzbijanju pretenzija nacionalnih pokreta. Kao takva imala je istaknuto mjesto u samoj preporodnoj ideologiji zbog specifičnih okolnosti u kojima se razvijao proces oblikovanja moderne hrvatske nacije.¹¹

1.2 Ciljevi preporoda

Da bi se moglo govoriti o ciljevima Hrvatskog narodnog preporoda potrebno je preporod promatrati u kontekstu tadašnjih europskih zbivanja. Riječ je o periodu građanskih pokreta nacionalnog buđenja i konstituiranja nacija u srednjoj Europi, te društvenoj transformaciji koja se ogleda kroz prijelaz iz feudalnog u kapitalističko društvo.¹² Stanje u Hrvatskoj nije bilo zadovoljavajuće. Naime, stoljećima je Hrvatska bila razjedinjena, te pod pritiskom stranih sila. Tako razjedinjen na političkom, društvenom, ekonomskom i kulturnom planu, hrvatski narod u 19. stoljeću započeo je proces hrvatske nacionalne integracije. Sam taj proces vodio se paralelno u hrvatskim zemljama (Hrvatskoj, Dalmaciji i Slavoniji).¹³ Ta povijesna i politička razdvojenost imala je za posljedicu stvaranje pokrajinske odnosno partikularne svijesti koja je ponekad ometala proces hrvatske nacionalne integracije.¹⁴

S obzirom na stanje u Hrvatskoj, ne čudi što je jedan od glavnih ciljeva preporoda bilo ujedinjenje svih hrvatskih zemalja¹⁵ odnosno sjedinjenje Južnih Slavena na prostoru

⁸ Marko Kostrenčić, „Ljudevit Gaj“, u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 7, 1974., 8; S druge strane, Blažević je utvrdila da je ilirizam nacionalni i transnacionalni ideologem, koji je tijekom 19. stoljeća imao nacionalno-integracijsku i nacionalno-destabilizacijsku funkciju (Zrinka Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb: Golden marketing i Narodne novine, 2008., 345).

⁹ Fresl, „Faze integracije hrvatske nacije“, 133

¹⁰ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 17

¹¹ Mada, utjecaj ilirske ideje se znatno promijenio s revolucionarnim zbivanjima 1848. godine, te je u prvom planu naglašavana ideja hrvatske samostalnosti i ujedinjenja hrvatskih zemalja (Veno Volenec, „Govor Frana Kurelca nad grobom Ljudevita Gaja“, *Hrvatski jezik: Znanstveno-popularni časopis za kulturu hrvatskog jezika*, vol. 1., br. 3, 2014., 35-37). Kao nastavak ideje ilirizma, a osobito aktivacijom ustavnog i stranačkog života 1860. godine jačala je jugoslavenska ideologija, koja je zajedno s pravaštvom djelovala isključivo u pravcu formiranja hrvatske nacije (Fresl, „Faze integracije hrvatske nacije“, 136).

¹² Tafra, „Značenje narodnog preporoda“, 44

¹³ Jakša Ravlić, „Hrvatski narodni preporod I, Ilirska knjiga“, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 28, Zagreb: Matica hrvatska, 1965., 8; Potrebno je naglasiti da se u ovom radu neće dublje zalaziti u razvoj preporoda u svakoj od hrvatskih zemalja, nego će se nastojati dati pregledna slika preporoda.

¹⁴ Fresl, „Faze integracije hrvatske nacije“, 129

¹⁵ Niko Ikić, *J. J. Strossmayer i crkveno, kulturno i nacionalno jedinstvo*, Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija, 2002., 33

nekadašnjeg antičkog Ilirika, jer se pod ilirskim imenom težilo i za jednim i za drugim.¹⁶ Kao što je i ranije naglašeno, ilirsko ime smatrano je neutralnim, a imalo je samo po sebi dugu tradiciju, pa se vjerovalo da će se pod tim imenom lakše doći do ujedinjenja hrvatskih odnosno južnoslavenskih zemalja. Uz to, preporod je imao za cilj izgradnju jedinstvenog standardnog hrvatskog jezika.¹⁷ Problem jezika predstavljao se tada kao problem afirmacije nacionalnog identiteta.¹⁸ U cjelini gledano, moglo bi se navesti mnogo razloga zbog kojih je jezik postao sredstvo nacionalne identifikacije. U tom pogledu Kostrenčić je kao jedan od razloga istaknuo borbu protiv mađarizacije koja je prisutna još od kraja 18. stoljeća, što je doprinijelo da se kod Hrvata razvije svijest o potrebi uvođenja hrvatskog jezika u javni život.¹⁹ S druge strane, Stančić naglašava kako je hrvatskim preporoditeljima bila neprihvatljiva mogućnost da hrvatski jezik ostane podijeljen između dva jezika, odnosno između slovenske i srpske nacije.²⁰ Zbog navedenih razloga, kao što to i Tafra tvrdi, ujedinjenje svih Hrvata u jednom standardnom jeziku predstavljalo je glavni element integracije hrvatske nacije.²¹ U praksi je to značilo da je Gajeva grafijska reforma trebala u pismu ujediniti za početak sve Hrvate, a potom s pravopisom ići u prilog južnoslavenskom sjedinjenju odnosno jedinstvu.²² Sve u svemu može se zaključiti da se kroz ciljeve Hrvatskog narodnog preporoda može vidjeti koliko je pitanje pisma i jezika društveno i nacionalno važno, te koliko ono predstavlja sredstvo kako političke tako i ideološke borbe.

1.3 Etape preporoda

S obzirom da je cijelo ovo poglavlje preglednog karaktera, kroz ovaj podnaslov neće se nastojati detaljnije opisivati svaku od etapa Hrvatskog narodnog preporoda, nego će se ukazati na koji način je historiografija nastojala podijeliti preporod i što takve periodizacije govore o istraživačima i vremenu u kojem su pisali. U historiografiji je postojalo mnogo nejasnoća vezanih neposredno uz periodizaciju Hrvatskog narodnog preporoda. Najčešće je prisutno da

¹⁶ Tafra, „Značenje narodnog preporoda“, 45

¹⁷ Dragičević, „Žene i slavenska ideja“, 242

¹⁸ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 10; U jednom od ranijih radova, Stančić je istaknuo kako je jezični model nacionalne ideologije, u kojem je jezik važna odrednica nacije, bio prisutan ponajviše u nacionalnim pokretima srednje i djelomično istočne Europe (Nikša Stančić, „„Naš narod“ Ljudevita Gaja iz 1835.“, *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 23., br. 1, 1990., 56).

¹⁹ Kostrenčić, „Ljudevit Gaj“, 7

²⁰ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 11

²¹ Tafra, „Značenje narodnog preporoda“, 44

²² Lara Badurina, „O metodologiji rada na pravopisu: hrvatska iskustva“, *Njegoševi dani I*, 2009., 277

se vrijeme preporoda dijeli u pet etapa: pripremnu (od kraja 18. st. do 1829.), početnu (1830.-1834.), razvijenu odnosno ilirsku (1835.-1842.), etapu zabrane ilirskog imena (1843.-1845.) te etapu prevlasti narodnog jezika (1847.).²³ Može se reći da je ovakav način periodizacije preporoda u Hrvatskoj ostavio traga na zbivanja u pogledu razvoja hrvatske nacionalne svijesti i na prostoru Bosne i Hercegovine. Iako se, kao što će se moći vidjeti i u nastavku rada, ideja preporoda iz Hrvatske proširila i na prostor Bosne i Hercegovine, treba imati u vidu da je mnogo toga i ostalo samo kao ideja odnosno nije se u početnoj fazi integracije uspjelo realizirati. U tom pogledu, ne može se paralelno govoriti o posve sinhroniziranim događanjima na prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Najvećeg traga na prostor Bosne i Hercegovine ostavila je razvijena odnosno ilirska etapa preporoda u Hrvatskoj, a uz nju mnogo nedoumica i problema općenito za razvoj hrvatske nacionalne svijesti izazvala je etapa zabrane ilirskog imena.

Nedoumice i raspravu u historiografiji izazvala su dva pojma, i to “Hrvatski narodni preporod” i “Ilirski pokret”, jer su ova dva pojma usko vezana jedan uz drugi, a istraživači su njima nastojali u različitim periodima označiti različito vremensko razdoblje. Starija historiografija promatrala je ova dva pojma kao sinonime, pa tako Ravlić naglašava da kada se govori o Hrvatskom narodnom preporodu, zapravo se misli i na Ilirski pokret,²⁴ što bi značilo da je svejedno koji od ova dva pojma će biti u upotrebi. S druge strane, novija historiografija dotične pojmove promatra kao fenomene različite razine. Tafra je utvrdila da faza ilirizma predstavlja najdjelotvorniju i najorganiziraniju fazu preporoda.²⁵ O ovom pitanju raspravlja u svom radu i Nikša Stančić, koji pod pojmom Hrvatskog narodnog preporoda podrazumijeva tek početnu etapu u procesu oblikovanja moderne hrvatske nacije, dok za njega Ilirski pokret predstavlja tek javni vid tog procesa, odnosno organizirani oblik djelovanja pojedinaca i skupina, koji za cilj ima promicanje i unapređivanje samog procesa.²⁶ Može se zaključiti da je ova historiografska dvojba danas prilično razriješena, barem u hrvatskoj historiografiji, te da je jasno da ilirski pokret predstavlja samo jednu u nizu od etapa Hrvatskog narodnog preporoda.

Uz to, osobito u hrvatskoj starijoj historiografiji vidljiva je težnja izjednačavanja preporodnih dometa sa institucionalizacijom same nacije. Tako Ravlić kada govori o etapama

²³ Iako treba imati na umu da se ovakva periodizacija ne može primijeniti na cijelo područje tadašnje razjedinjene Hrvatske. Tako se u Istri, primjerice, preporod aktivira tek 60-tih godina 19. stoljeća. O tome više u radu: Mihovil Dabo, „Za kmetske prste.“ Juraj Dobrila i širenje pisane riječi“, *Problemi sjevernog Jadrana*, br. 16, 2017., 65-77.

²⁴ Ravlić, „Hrvatski narodni preporod I“, 7

²⁵ Tafra, „Značenje narodnog preporoda za hrvatski jezik“, 44

²⁶ Nikša Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 8

Hrvatskog narodnog preporoda u Hrvatskoj proteže preporod sve do 1874. godine,²⁷ što jasno pokazuje da tada u historiografiji nije postojalo jasno razgraničenje između preporodnih postignuća i institucionalizacije same nacije. Tek novija historiografija uspjela je razgraničiti ova dva međusobno povezana procesa. Jedan od takvih historičara jest i Nikša Stančić koji je jasno naglasio kako je hrvatski nacionalizam preporodnog tipa, što bi značilo da on ne stvara naciju, nego je samo budi.²⁸

1.4 Program

Za Hrvatski narodni preporod može se reći da je preuzeo tradicionalni politički program hrvatskog plemstva koji je imao za cilj očuvanje zasebnog političkog položaja Hrvatske u sklopu zemalja ugarske krune, te težio obnavljanju teritorijalne cjelovitosti “trojedne kraljevine”. Stančić ističe kako je pokret spojio program hrvatskog plemstva i same Hrvatske sa nacionalnim zahtjevima tog doba. Na taj način je plemstvo uz građanstvo i inteligenciju participiralo u pokretu, te bilo nositelj staleških političkih institucija i određivalo politiku Hrvatske.²⁹

Uloga plemstva u pokretu mijenjala se iz etape u etapu. Još od početka mađarskog pritiska na Hrvatsku, s kraja 18. stoljeća, plemstvo je nastojalo braniti svoj hrvatski staleški identitet, ali se u tome ograničavalo na obranu postojećeg statusa Hrvatske.³⁰ S obnovom političkog života 1825. godine može se primijetiti kako je hrvatsko plemstvo nastojalo tražiti veći stupanj samostalnosti Hrvatske u sklopu zemalja ugarske krune, što se ponajbolje očitovalo na zasjedanju Sabora 1832. godine.³¹

S Hrvatskim narodnim preporodom, 1835. godine, hrvatsko plemstvo se opiralo prilično agresivnoj politici mađarskog plemstva, prije svega, vođeno nacionalnom idejom. U tome je uglavnom imalo podršku Sabora i bana gdje su se nastojali suprotstavljati pokušajima ukidanja zasebnog političkog položaja Hrvatske te uvođenju mađarskog kao službenog jezika.³² Mada, treba imati u vidu da je Sabor s banom bio prinuđen voditi računa o vladajućem sustavu

²⁷ Ravlić, „Hrvatski narodni preporod I“, 7

²⁸ Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb, 2002., 34

²⁹ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 14

³⁰ Jaroslav Šidak, *Hrvatski narodni preporod ilirski pokret*, Zagreb: Školska knjiga-Stvarnost, 1988., 16-17

³¹ Šidak, *Hrvatski narodni preporod*, 90

³² Ravlić, „Hrvatski narodni preporod I“, 35

kancelara Metternicha koji nije dopuštao da nacionalni sporovi postanu dio političkog života, iako je, s druge strane, Dvor podupirao Hrvatski narodni preporod iz razloga što je smatrao da će se Hrvatskim narodnim preporodom oslabiti mađarski pokret, koji je u to vrijeme težio sve većoj samostalnosti Ugarske.³³

Iako je prve godine političke djelatnosti preporoda obilježio sukob s mađarskom politikom, paralelno je u samoj Hrvatskoj preporodna djelatnost bila okrenuta ka kulturnom napretku, gdje se radilo na afirmaciji standardnog jezika na štokavskoj osnovi i grafijskoj reformi Ljudevita Gaja, zatim književnoj djelatnosti, osnivanju preporodnih institucija, od kojih je poseban značaj Matice ilirske, te širenju nacionalne propagande.³⁴ Međutim, taj kulturni polet nije dugo trajao, jer je u Hrvatskoj došlo do političke polarizacije.³⁵ Tako je ideja o Hrvatskom narodnom preporodu kod plemstva kajkavske Hrvatske izazvala otpor, te se ono nije željelo uključiti u proces hrvatske nacionalne integracije, već je nastavilo djelovati partikularno.³⁶ Starija historiografija kada govori o ovom fenomenu pokrajinskog partikularizma naglašava da je on bio ograničen samo na turopoljsko seljačko stanovništvo,³⁷ dok novija historiografija tvrdi da su u njemu sudjelovali i dijelovi srednjeg i visokog plemstva.³⁸

S radikalizacijom političkih zahtjeva u Ugarskoj, mađarska politika nastojala je potaknuti politički život u Hrvatskoj, te je 1841. godine osnovana Hrvatsko-vugerska stranka ("mađaronska"),³⁹ a potom kao reakcija na njeno stvaranje osnovana je Ilirska narodna stranka.⁴⁰ Sukobi između "mađaronskog" i "ilirskog" plemstva obilježili su to doba, ne samo u okviru skupština, već i kroz preporodna glasila i javnost općenito.⁴¹ "Mađaroni" su imali za cilj preuzeti u svoje ruke županije i Sabor, a potom ukloniti tekovine Hrvatskog narodnog preporoda.⁴²

Na samom početku tog političkog sukoba Dvor je bio na strani hrvatskih preporoditelja, ali se kasnije odlučio za pokušaj nagodbe s mađarskom oporbom jer je bio nezadovoljan žestinom političkih sukoba u Hrvatskoj, osobito Gajevim radikalizmom i njegovom propagandom u osmanskoj Bosni što je za Dvor značilo direktno uplitanje u Istočno pitanje kao

³³ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 15

³⁴ Ravlić, „Hrvatski narodni preporod I“, 35

³⁵ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 15

³⁶ Fresl, „Faze integracije hrvatske nacije“, 129

³⁷ Šidak, *Hrvatski narodni preporod*, 135

³⁸ Fresl, „Faze integracije hrvatske nacije“, 129; Stančić, *Hrvatski narodni preporod*“, 15

³⁹ Ravlić, „Hrvatski narodni preporod I“, 41

⁴⁰ Šidak, *Hrvatski narodni preporod*, 133

⁴¹ Isto.

⁴² Ravlić, „Hrvatski narodni preporod I“, 42

osjetljivo pitanje u međunarodnim odnosima.⁴³ Zbog toga je godina 1843. bila godina poduzimanja mjera od strane Dvora. Starija historiografija kada piše o 1843. godini ističe da je tada došlo do zabrane ilirskog imena,⁴⁴ dok novija historiografija tvrdi kako je uz zabranu uporabe ilirskog imena ograničeno političko djelovanje pokreta i uvedena cenzura.⁴⁵ S ovom zabranom nestalo je ilirskog imena, koje je kasnije zamijenilo narodno (hrvatsko) ime, a potom i jugoslavensko.⁴⁶

Godine 1845., nakon što je smireno stanje u Ugarskoj, Dvor je dopustio uporabu ilirskog imena u kulturi, a uz to je Narodnu stranku potaknuo na sklapanje saveza s mađarskom Konzervativnom strankom koja je nastojala svoje ciljeve mađarskog pokreta ostvariti neposredno surađujući s vladom.⁴⁷ U tom kontekstu može se reći da je Narodna stranka postala vladina stranka. Donošenjem odluke o reguliranju sastava Sabora, Dvor je onemogućio mađaronima da dobiju većinu u Saboru masovnim uvođenjem turopoljskog seljačkog plemstva.⁴⁸ Stančić tvrdi da je to označilo politički poraz “mađarona”.⁴⁹

Period između 1845. i 1847. godine mogao bi se označiti kao vrhunac preporodnog uspona. U tom periodu su nastala najvažnija književna djela, procvao je kulturni život (kazalište, opera). Uz to, 1845. godine na Saboru su doneseni zaključci koji pokazuju da je u on kao takav u potpunosti prihvatio program Hrvatskog narodnog preporoda. Traženo je osnivanje najviših središnjih, političkih, kulturnih i crkvenih institucija, kao što je osnivanje samostalne hrvatske vlade, pretvaranje više škole Zagrebačke kraljevske akademije u sveučilište, osnivanje hrvatskog kazališta i izdizanje zagrebačke biskupije na rang nadbiskupije.⁵⁰ Godine 1847. Sabor je donio odluku o uvođenju narodnog odnosno hrvatskog jezika kao službenog jezika u Hrvatskoj, umjesto latinskog,⁵¹ što se smatra vrhuncem preporodnih dostignuća. Problem u svemu ovome predstavlja činjenica što vladar nije potvrdio ove zahtjeve sve do početka revolucionarnih zbivanja u Monarhiji.⁵² Tako je 1848. godine

⁴³ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 15

⁴⁴ Ravlić, „Hrvatski narodni preporod I“, 46

⁴⁵ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 15; Fresl, „Faze integracije hrvatske nacije“, 135; Da je cenzura bila prisutna ponajbolje se vidi iz Dnevnika Dragojle Jamević, koja ju oštro kritizira (Dijana Dijanić, „Hrvatski narodni preporod i Ilirski pokret (1835-1848) u Dnevniku Dragojle Jamević prilog proučavanju povijesti žena“, *Povijest u nastavi*, Zagreb, vol. 21, br. 1, 2013., 74).

⁴⁶ Ta fra, „Značenje narodnog preporoda“, 46

⁴⁷ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 15

⁴⁸ Fresl, „Faze integracije hrvatske nacije“, 135

⁴⁹ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 16

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Tomislav Markus, „Između revolucije i legitimiteta: Hrvatski politički pokret 1848-1849“, *Fontes: Izvori za hrvatsku povijest*, vol. 12, br. 1, 2006., 1

⁵² Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 16

Hrvatski sabor izabran prema novom izbornom redu koje je izradilo Bansko vijeće, a proglasio novoimenovani ban Josip Jelačić.⁵³ Taj Sabor nije više bio staleški nego građanski.⁵⁴ U tim novim uvjetima Hrvatski narodni preporod je 1848. godine uspostavio samostalnu vladu, dakle, neovisnu o Ugarskoj, a hrvatski je jezik postao službeni jezik. Ovom se treba pridodati i činjenica da se pod upravom Jelačića našao čitav teritorij “trojedne kraljevine”, iako je njegova vlast u Dalmaciji bila formalnog karaktera.⁵⁵

Dakle, u nestabilnim prilikama na području Habsburške Monarhije ostvaren je znatan dio programa Hrvatskog narodnog preporoda. Međutim, treba imati u vidu da su ta ostvarenja bila privremenog karaktera. Već naredne godine s porazom revolucije i nešto kasnije s nastupanjem Bachovog apsolutizma, ukinuta su politička dostignuća iz 1848. godine, te je uz to hrvatski jezik bio zamijenjen njemačkim službenim jezikom.⁵⁶ Iz svega izloženog može se konstatirati da su tijekom preporodnog razdoblja postavljeni temelji modernog građanskog društva, kao što je to utvrdila i Smetko, koji se ogledaju u zahtjevima liberalnih reformi i traženju ravnopravnijeg položaja hrvatskih zemalja u okvirima Habsburške Monarhije.⁵⁷

1.5 Kulturni i nacionalni dometi preporoda

Na osnovu do sada izloženog o Hrvatskom narodnom preporodu može se zaključiti da se kulturno i nacionalno prožimalo kroz cijeli preporod. Hrvatski preporoditelji na čelu sa Ljudevitom Gajem⁵⁸ nastojali su podsticanjem kulturnog razvoja osvijestiti nacionalno

⁵³ Markus, „Između revolucije i legitimiteta“, 2

⁵⁴ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 16

⁵⁵ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 16

⁵⁶ Isto; U tom pogledu Markus je ranije utvrdio da je Hrvatski narodni preporod bio uspješan u doprinosu očuvanja Monarhije, ali je doživio neuspjeh posebno u vidu ostvarenja široke države i teritorijalne cjelovitosti (Markus, „Između revolucije i legitimiteta“, 14).

⁵⁷ Andreja Smetko, „(...) uz narodni duh, narodni jezik, neka vlada i narodna nošnja!“ Odjeća kao medij iskazivanja nacionalnog identiteta u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda“, *Historijski zbornik*, vol. 70, br. 2, 2017., 369

⁵⁸ Ljudevit Gaj se rodio 8. srpnja 1809. u Krapini. Osnovnu je školu završio u Krapini, a gimnaziju u Krapini i Varaždinu. Studij filozofije započeo je u Beču, a završio u Grazu. Nakon toga završio je pravo u Pešti 1830. godine. Godine 1834. položio je u Leipzigu doktorat filozofije. Ostatak života proveo je zanesen ilirskom idejom, pomoću koje je stvorio temelje budućoj hrvatskoj naciji. Umro je 20. travnja 1872. godine (Ravlić, „Hrvatski narodni preporod I“, 293-296). Šidak u svom radu sa historigrafske strane analizira Gaja (Jaroslav Šidak, „Ljudevit Gaj kao historigrafski problem“, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 3, br. 1, 1973., 7-34).

jedinstvo hrvatskog naroda.⁵⁹ S početkom izlaženja “Novina” i “Danice”⁶⁰ 1835. godine odnosno s početkom ilirske etape preporoda⁶¹ može se reći da je započeo intenzivan kulturni život u Hrvatskoj. Taj kulturni život moguće je pratiti kroz književnost, glazbenu i pozorišnu umjetnost, otvaranje novih kulturnih institucija te kroz školstvo.

U pogledu književnosti tijekom preporodnog razdoblja može se reći da su nastala književna djela koja su položila temelje suvremenoj hrvatskoj književnosti,⁶² jer su različite književne vrste dolazile do izražaja. Godine 1840. objavljena je prva zbirka poezije Stanka Vraza⁶³ pod nazivom “Đulabije”.⁶⁴ Iste godine Dimitrije Demetar je objavio svoje djelo “Dramatička pokušnja”, koje se smatra prvim dramskim djelom,⁶⁵ a 1845. godine napisan je i prvi putopis pod nazivom “Putositnice”, Antuna Nemčića.⁶⁶ Naredne godine u časopisu “Iskra” objavljen je prvi hrvatski ep “Smrt Smail-age Čengića”, koji predstavlja djelo Ivana Mažuranića.⁶⁷ Uz ova djela objavljena su i mnoga druga, koja su dodatno obogatila ove književne vrste.

Uz književnost, mnogi doprinosi vidljivi su i na polju glazbene i scenske umjetnosti. Godine 1846. Hrvati su dobili svoju operu. Rad na komponiranju opere započeo je Vatroslav Lisinski još 1844. godine, a 1845. godine je uglazbio libreto⁶⁸ Dimitrija Demetra “Ljubav i zloba”.⁶⁹ Prvi put je prikazana 23. ožujka 1846. godine.⁷⁰ Kako bi se potaknuo razvoj scenske umjetnosti, inicijativom Ilirske čitaonice osnovano je 1840. “Narodno kazalište”.⁷¹ Ono je

⁵⁹ Vončina u svom radu govori o Della Bellinom utjecaju na Hrvatski narodni preporod (Josip Vončina, „Della Bellin odraz na Hrvatski narodni preporod“, *Filologija* (19), 1991., 7-11).

⁶⁰ Rišner je u svom radu utvrdila da „Novine“ i „Danica“ obilježavaju početke hrvatskog novinarstva, odnosno da utemeljuju novinsko oglašavanje (Vlasta Rišner, „O jeziku poziva na pretplatu Danice ilirske od 1835. do 1849. godine“, *Croatia et Slavica Iadertina*, vol. 6, br. 6., 2010., 122).

⁶¹ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 13; Živančević u svom radu ističe kako preporod počinje i zavišava „Danicom ilirskom“ (Milorad Živančević, „Danica ilirska“ i njeni anonimni suradnici (Bilješke *in tergo* u prevodu reprint izdanja), *Croatia*, vol. 5, br. 5, 1973., 68

⁶² Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 17

⁶³ On se na polju književnosti isticao i kroz „Kolo, članci za literaturu, umjetnost i narodni život“, gdje je bio jedan od urednika. U suštini, to je prvi hrvatski časopis u kojem je do izražaja dolazila književna kritika. „Kolo“ je zbog toga vrlo važno za razvitak hrvatske književnosti, ali je pogodovalo i općoj narodnoj stvari (Ravlić, „Hrvatski narodni preporod I“, 43).

⁶⁴ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 13

⁶⁵ Ravlić, „Hrvatski narodni preporod I“, 60

⁶⁶ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 13; Međutim, ovaj putopis ne smatraju svi prvim hrvatskim putopisom. Na njegovo mjesto stavljaju putopis Matije Mažuranića pod nazivom „Pogled u Bosnu ili Kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839-40. po jednom Domorodcu“ (Tatjana Paić-Vukić, Ekrem Čaušević, „Pogled u Bosnu“ Matije Mažuranića kao povijesni izvor,“ *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 56, 2007., 177).

⁶⁷ Ravlić, „Hrvatski narodni preporod I“, 60

⁶⁸ Libreto predstavlja tekst opere.

⁶⁹ Ravlić, „Hrvatski narodni preporod I“, 60

⁷⁰ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 13

⁷¹ Vladimir Krušić, „Velemoćna poluga narodnog razvitka“ – prosvjetna ideja kazališta ilirizma“, *Hrvatski*, vol. 9, br. 1, 2011., 17

priredivalo prve predstave po obližnjim gradovima (Karlovac, Sisak, i dr.),⁷² a već 10. lipnja iste godine na Markovu trgu u središtu Zagreba izvedena je uz pomoć srpske glumačke družine iz Novog Sada kazališna predstava Ivana Kukuljevića “Juran i Sofija ili Turci pod Siskom”. Njome je proslavljen poraz koji su Osmanlije doživjele 1593. godine pod Siskom.⁷³

Za potrebe preporoda osnovane su ustanove koje su imale ne samo funkciju kulturnih institucija, nego su predstavljale i središta političkog i društvenog okupljanja.⁷⁴ Tako se može zaključiti da je njihova uloga bila višestruka. Ona se, prije svega, ogledala kroz čitanje novina i knjiga, zatim kroz razgovor na narodnom jeziku, a u pozadini svega toga je davala doprinos okupljanju pristaša preporoda. Prve takve institucije bile su čitaonice. Tako su prve čitaonice osnovane 1838. godine u Varaždinu, Karlovcu, Križevcima i Zagrebu.⁷⁵ Ova posljednja imala je i najveću ulogu, te se nazivala “Ilirskom čitaonicom”.⁷⁶ Ona je na sebe preuzela inicijativu da osnuje još neka korisna društva. Uz već ranije spomenuto kazalište, ona prikuplja predmete za narodni muzej,⁷⁷ osniva “Gospodarsko društvo” (1841.),⁷⁸ te književno-naučno društvo “Maticu ilirsku”, koja je ubrzo počela predstavljati središte kulturnih nastojanja, a uz to je bila glavni izdavač knjiga. Od godine 1874. ovo društvo zvat će se “Matica hrvatska”.⁷⁹

Jako važnu ulogu u širenju narodne svijesti u javnom životu, za preporoditelje, je imalo školstvo. Nastava se u srednjim školama i višim obrazovnim ustanovama odvijala na latinskom i njemačkom jeziku. Zbog toga je preporodno vodstvo nastojalo 1846. godine dobiti od vladara dozvolu za osnivanje katedre za “ilirski” jezik na visokoj školi, Zagrebačkoj kraljevskoj akademiji, u čemu je i uspjelo.⁸⁰ Iz svega izloženog može se zaključiti kako su sve navedene kulturne promjene ovisile ponajviše o političkom okviru unutar kojeg su se događale. One su, dakako, postavile temelj kasnijoj hrvatskoj kulturi.

⁷² Ravlić, „Hrvatski narodni preporod I“, 40

⁷³ Šidak, *Hrvatski narodni preporod*, 131

⁷⁴ Ravlić, „Hrvatski narodni preporod I“, 40

⁷⁵ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 13

⁷⁶ Ravlić, „Hrvatski narodni preporod I“, 40

⁷⁷ Maroević kada govori o muzeju ističe kako su se u muzeju događali neki od ključnih događaja u vrijeme preporoda. Tome je doprinosila činjenica što je to bio Narodni dom koji je nastao preuređenjem palače Draškovića u Ilirsku dvoranu i javni prostor (Ivo Maroević, „Muzeološka kušnja „Hrvatskog narodnog preporoda““, *Informatica museologica*, vol. 16, br. 3-4, 1985., 14). U to vrijeme Gaj se aktivno bavio sakupljanjem narodnog blaga, osobito na polju etnografije i folkora, te je to jedan od razloga pokretanja muzeja prema mišljenju Bonifačića (Nikola Rožin, Bonifačić, „Odnos Ljudevita Gaja prema narodnom stvaralaštvu“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 3, br. 1, 1973., 161-162).

⁷⁸ Ravlić, „Hrvatski narodni preporod I“, 40

⁷⁹ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 13

⁸⁰ Šidak, *Hrvatski narodni preporod*, 155

O nacionalnim dometima preporoda bilo je djelomično riječi u podnaslovu o etapama. Stoga je ovdje potrebno još jednom naglasiti kako Hrvatskim narodnim preporodom nije stvorena hrvatska nacija, ali su položeni njeni temelji.⁸¹ U tom pogledu Stančić Gaja smatra zaslužnim za stvaranje dva elementa hrvatske preporodne ideologije, a to su predodžba o identitetu hrvatskog naroda te legitimacija zasebnog jezika.⁸² Fresl je u svom radu utvrdio da se hrvatski preporodni dometi ogledaju kroz promicanje jezika, kulture i nacionalne svijesti koja je nakon sloma revolucije 1849. godine rezultirala stvaranjem “nacionalno osviještenog” novog građanskog sloja hrvatskog društva.⁸³ S njim se slaže i Stančić, koji uz to nadodaje kako je preporod oblikovao politički program samostalnosti i cjelovitosti Hrvatske u sklopu Habsburške Monarhije 1848. godine, te i kasnije kroz drugu polovicu 19. stoljeća ostao temeljna politika nacionalne integracije.⁸⁴ U cjelini, preporod je uspio riješiti probleme, koji su se postavljali u ključno vrijeme za oblikovanje samog hrvatskog nacionalnog identiteta. Na njegovim osnovama nastavio se proces izgradnje hrvatske nacije, koji je prema Freslu, koji se poziva na Hrochove faze integracije nacije, konačno završen s uključivanjem seljaštva, odnosno s pokretom braće Radić.⁸⁵

⁸¹ Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, 34

⁸² Nikša Stančić, „Gajeva klasifikacija južnoslavenskih naroda u vrijeme nastanka „Kratke osnove Hrvatsko-slavenskog pravopisanja“ iz 1830. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 18, br. 1, 1985., 92;

⁸³ Fresl, „Faze integracije hrvatske nacije“, 136

⁸⁴ Stančić, „Hrvatski narodni preporod“, 17

⁸⁵ Fresl, „Faze integracije hrvatske nacije“, 137; Posebno je zanimljivo vidjeti kako su Stjepan Radić i Milan Marjanović kao sudionici narodnog pokreta o njemu govorili. Više o tome u: Željko Holjevac, „Stjepan Radić i Milan Marjanović o narodnom pokretu 1903. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 37, br. 3., 2005., 713-719).

2. ODJECI HRVATSKOG NARODNOG PREPORODA U BOSNI I HERCEGOVINI

2.1 Bosanski "Ilirci" kao začetnici preporoda

Uloga franjevacu u bosansko-hercegovačkom društvu sa 19. stoljećem znatno se promijenila. Dok su kroz ranija stoljeća vodili brige isključivo o duhovnom životu i obvezama koje se u skladu s tim pozivom moraju izvršavati, kroz 19. stoljeće počeli su se, uz to, aktivnije uključivati i u politički život.⁸⁶ Tome je zasigurno pogodovala činjenica što su oni predstavljali najobrazovanije slojeve društva među katoličkim dijelom stanovništva.⁸⁷ Pismenost im je omogućila da razviju široku komunikacijsku mrežu kako unutar osmanske Bosne, tako i van njenih granica. Uz to, omogućila im je da se upoznaju s ilirskom idejom, prihvate ju i postanu začetnici preporoda u Bosni, koje bi pravilnije bilo nazivati Ilircima nego preporoditeljima, kako se to u historiografiji konstantno može pratiti.⁸⁸

U ovom radu u fokusu promatranja nije moguće govoriti o svakom od Iliraca, te će se najviše pažnje posvetiti onim najvažnijim: fra Martinu Nediću, fra Grgi Martiću i fra Ivan Franji Jukiću.⁸⁹ Oni su Ilirci, prije svega, jer prihvaćaju i usvajaju ilirsku ideju kao takvu tijekom svog školovanja u Ugarskoj i Hrvatskoj,⁹⁰ pri čemu se po povratku u Bosnu susreću s brojnim

⁸⁶ Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, Prvi svezak, Sarajevo: Svjetlost, 1915., 5

⁸⁷ Nasko Frndić, „Refleksi Hrvatskog narodnog preporoda u Bosni“, *Dani Hvarskog kazališta*, vol. 24, br. 1, 1998., 63

⁸⁸ O Hrvatskom narodnom preporodu u Bosni i Hercegovini najviše su pisali franjevci, naročito ako se pogleda starija historiografija. Kao neka vrsta tradicije u franjevačkom redu postoji tendencija pisanja franjevačkih biografija, te one kao takve predstavljaju ujedno i okosnicu proučavanja Hrvatskog narodnog preporoda u Bosni i Hercegovini. Na taj način se iz tih biografskih pristupa mogu iščitati mnoge informacije vezane uz ilirsko djelovanje istaknutih bosanskih franjevacu. Neke od istaknutih biografija jesu Augustina Čičića, *Monografija o fra Grgi Martiću* iz 1930., te Rastislava Drljića, *Prvi Ilir Bosne – fra Martin Nedić* iz 1940. godine. Također, o preporodnim buđenjima govore različite bibliografije bosanskih franjevacu od kojih je najstarija ona fra Jake Matkovića (Jako Matković, *Bibliografija bosanskih franjevacu*, Sarajevo, 1896.) ili, pak, različita pregledna djela o bosanskim franjevcima od kojih je značajno spomenuti rad fra Julijana Jelenića. Jelenić u svom drugom tomu obrađuje tematiku vezanu uz prošlost bosanskih franjevacu u 19. stoljeću. Naime, iako on preporodna buđenja ne proučava direktno, mnoge informacije vezane su usko uz ilirsko djelovanje (Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, Drugi svezak, Sarajevo: Svjetlost, 1915.). Tek u novije vrijeme mogu se iščitavati radovi historičara i drugih istraživača o ovom pitanju, a i to, ili fragmentarno, ili u pokušaju. U novije vrijeme, vođen očito franjevačkom historiografijom, Nasko Frndić je pokušao u dva kraća rada dati pregled refleksa odnosno odjeka Hrvatskog narodnog preporoda u Bosni. Međutim, iako je naslov prvog rada prilično obećavao, sam rad je jako fragmentarno predstavio i reflekske Hrvatskog narodnog preporoda u Bosni i Hercegovini, jer je fokus u radu isključivo na djelovanju Ivan Franje Jukića, a ostali se zanemaruju u potpunosti. (Frndić, „Refleksi Hrvatskog narodnog preporoda“). Drugi rad je dobrim dijelom ponavljanje istog, s tim da je pri samom kraju rada nešto naglašenija uloga fra Grga Martića. (Nasko Frndić, „Refleks Hrvatskog ilirizma u Bosni – fra Grgo Martić“, *Dani Hvarskog kazališta*, vol. 25., br. 1., 1999.).

⁸⁹ Viktorija Martinčević, Huseinčehajić, „Pisana riječ i biblioteke u Bosni i Hercegovini kod katolika za vrijeme osmanske uprave“, *Bosniaca*, 71; O ostalim Ilircima govorit će se djelomično.

⁹⁰ Petar Korunić, „Fra Grgo Martić i hrvatski nacionalni pokret“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje-Zagreb, 1996., 76

teškoćama koje su ih doslovno onemogućavale da u ovoj fazi razvoja nacionalno-preporodne svijesti svoje zamisli i želje pretvore u stvarni proces integracije.⁹¹

Razlozi zbog kojih su se u historiografiji oni označavali kao preporoditelji mogu se pretpostaviti. Za početak stječe se dojam da je historiografija nastojala preslikati prostorne i vremenske prilike iz Hrvatske na prostor Bosne i Hercegovine, te je u tom preslikavanju preporodnih zbivanja izgubila iz vida, ili uopće nije shvaćala, da je Ilirski pokret u Hrvatskoj tek jedna od etapa preporoda, a ne jedina. U tom pogledu se ni Hrvatski narodni preporod u Bosni i Hercegovini nije nastojao proučavati iz više etapa, nego se promatrao kao cjelina. S današnjeg stanovišta, barem na osnovu pročitane literature za ovaj rad, to je prilično diskutabilno, jer je jasno da odjeci Hrvatskog narodnog preporoda u Bosni i Hercegovini, u suštini, označavaju dopreporodno doba, a preporodno doba u Bosni i Hercegovini, na koje se historiografija koja je pisala o odjecima uopće nije ni osvrtała, započelo je tek 70-tih godina 19. stoljeća na čelu sa fra (don) Franjom Milićevićem. Ako bi Nedića, Martića i Jukića nazivali preporoditeljima, postavlja se pitanje kako onda „titulirati“ djelovanje Franje Milićevića i ostalih. Stoga je potrebno razgraničiti želje i mogućnosti Iliraca od uspjeha preporoditelja u Bosni i Hercegovini.

Uz problem oko samog naziva, potrebno je ukazati i na fenomen etiketiranja bosanskih Iliraca kao Hrvata. Marko Lukenda u svom radu iz 2000. godine zaključuje kako je Jukić prvi Hrvat – Ilir iz Bosne.⁹² Neosporna je činjenica da je sam Jukić mnogo toga uradio na podizanju i jačanju hrvatske nacionalne svijesti u Bosni i Hercegovini, ali je jako teško u kontekstu prilika u kojim Jukić živi i djeluje govoriti o njemu kao o Hrvatu. Naime, sva Jukićeva kulturna zalaganja bila su prožeta ilirskim duhom. Kao što Harni ističe Jukić je u tom istom duhu pisao loše pjesme, solidne pripovijesti i dobre putopise te sanjao kako osniva kulturno-prosvjetne ustanove u Bosni i Hercegovini.⁹³ Uz to, treba imati u vidu da Jukić o sebi nije govorio kao o

⁹¹ Razlozi zbog kojih su se u historiografiji oni označavali kao preporoditelji mogu se pretpostaviti. Za početak stječe se dojam da je historiografija nastojala preslikati prostorne i vremenske prilike iz Hrvatske na prostor Bosne i Hercegovine, te je u tom preslikavanju preporodnih zbivanja izgubila iz vida, ili uopće nije shvaćala, da je Ilirski pokret u Hrvatskoj tek jedna od etapa preporoda, a ne jedina. U tom pogledu se ni Hrvatski narodni preporod u Bosni i Hercegovini nije nastojao proučavati iz više etapa, nego se promatrao kao cjelina. S današnjeg stanovišta, barem na osnovu pročitane literature za ovaj rad, to je prilično diskutabilno, jer je jasno da odjeci Hrvatskog narodnog preporoda u Bosni i Hercegovini, u suštini, označavaju dopreporodno doba, a preporodno doba u Bosni i Hercegovini, na koje se historiografija koja je pisala o odjecima uopće nije ni osvrtała, započelo je tek 70-tih godina 19. stoljeća na čelu sa fra (don) Franjom Milićevićem. Ako bi Nedića, Martića i Jukića nazivali preporoditeljima, postavlja se pitanje kako onda „titulirati“ djelovanje Franje Milićevića i ostalih. Stoga je potrebno razgraničiti želje i mogućnosti Iliraca od uspjeha preporoditelja u Bosni i Hercegovini.

⁹² Marko Lukenda, *Ivan F. Jukić: franjevac i ilirac, redovnik naroda i domovine*, Zagreb: Pergamena, 2000., 210

⁹³ Slavko Harni, „Bibliografski rad Ivana Franje Jukića i kraj kulturne povijesti. Bibliografija kao izvor za povijest knjige i kulturnu povijest“, *Libellarium*, vol. 1., br. 1., 2008., 31

Hrvatu te da jezik kojim je pisao i govorio nije zvao hrvatskim niti je pismo (zapadnu ćirilicu) zvao hrvatskom ćirilicom, osim u jednom slučaju kad citira Kopitara.⁹⁴ Mnogo toga o njegovoj potencijalnoj nacionalnosti može reći njegov pseudonim Slavoljub Bošnjak,⁹⁵ iz kojeg se jasno vidi da je on bio ljubitelj slavenstva, ali i Bošnjak koji sebe i one koje opisuje smatra Bošnjacima u etničkom smislu. Da je Jukićeva orijentacija bila takva potvrđuje i pismo Ljudevitu Gaju iz 1838. godine, u kojem on nastoji svoje "Iliro-Bošnjake budeti i s Danicom rano popevati". Na kraju tog pisma, potpisuje se kao: "Franjo Ivan Jukić, Ilir iz Bosne".⁹⁶

Nakon ovih historiografskih zapažanja potrebno se osvrnuti na periode djetinjstva i mladosti trojice istaknutih Iliraca.⁹⁷ Martin Nedić rodio se 1. travnja 1810. godine u Tolisi.⁹⁸ Osnovnu školu završio je u samostanu u Sutjesci. Tu je 24. kolovoza 1825. obukao redovničko odijelo te počeo s godinom kušnje.⁹⁹ Godine 1827. poslan je u Suboticu, gdje je izučavao retoriku i poeziju. Studirao je filozofiju u Solnoku i Agriji i bogosloviju u Vacu u Ugarskoj, gdje se upoznao sa ilirskom idejom.¹⁰⁰ Po povratku u Bosni djelovao je u Orašju.¹⁰¹

Ivan Franjo Jukić rodio se 8. srpnja 1818. godine u Banjoj Luci.¹⁰² Osnovnom znanju njega je u rodnom mjestu podučio župnik, a potom je gimnaziju i novicijat završio u fojničkom samostanu.¹⁰³ Studij filozofije započeo je u Zagrebu 1835. godine, gdje je tada započela etapa Ilirskog pokreta na čelu sa Ljudevitom Gajem. Tu se Jukić upoznao sa Ilirskim pokretom, ali i njegovim istaknutim nositeljima.¹⁰⁴ Godine 1836. studij je nastavio u Vesprimu, gdje je počeo razmišljati na koji način sprovesti sve ono što je vidio na prostor Bosne i Hercegovine.¹⁰⁵ U Bosnu se vratio 1840. godine.¹⁰⁶

⁹⁴ Ivan Franjo Jukić, „Samo za sada“, u: *Sabrana djela* (ur. Boris Ćorić), Sarajevo: Svjetlost, 1973., 86-87

⁹⁵ S obzirom da je postojala komunikacija bosansko-hercegovačkih Iliraca sa vođama preporoda u Hrvatskoj treba imati u vidu da je po tom pitanju vladala velika doza opreznosti. (Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 174). Uz to, uz Ivana Franju Jukića i fra Grgo Martić se predstavljao pod različitim pseudonimima (Frndić, „Refleks Hrvatskog ilirizma u Bosni“, 376).

⁹⁶ Pismo I. F. Jukića Ljudevitu Gaju iz Vesprima, datirano 1838., u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 105

⁹⁷ Ostatci njihovih života bit će predstavljeni kroz njihovu ulogu u odjecima Hrvatskog narodnog preporoda.

⁹⁸ Ravlić, „Hrvatski narodni preporod“, 331

⁹⁹ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 506

¹⁰⁰ Matković, *Bibliografija*, 43

¹⁰¹ Ravlić, „Hrvatski narodni preporod“, 331

¹⁰² Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 469

¹⁰³ Jakša Ravlić, „Hrvatski narodni preporod II, Ilirska knjiga“, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 28, Zagreb: Matica hrvatska, 1965., 255

¹⁰⁴ Matković, *Bibliografija*, 29

¹⁰⁵ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 469

¹⁰⁶ Lukenda, *Ivan F. Jukić*, 19

Grgo Martić rodio se 24. siječnja 1822. godine u Rastovači kod Posušja.¹⁰⁷ U kreševskom samostanu završio je pet razreda gimnazije, a potom je šesti razred nastavio u Požegi¹⁰⁸. U periodu od 1839. do 1841. studirao je filozofiju u Zagrebu, gdje se upoznao s nositeljima Hrvatskog narodnog preporoda u Hrvatskoj. Godine 1844. završio je studij bogoslovije u Stolnom Biogradu u Ugarskoj,¹⁰⁹ a potom se vratio u Bosnu i bio u Travniku zaređen za redovnika.¹¹⁰

Prikaz početaka života ova tri Ilirca imao je za cilj pokazati kako, bez obzira što su rođeni u različitim dijelovima Bosne i Hercegovine, što su u različito vrijeme odlazili obrazovati se u Hrvatsku ili Ugarsku, te se u različito vrijeme vraćali u Bosnu, bez međusobnog poznanstva, ipak im je, u konačnici, bilo predodređeno da djeluju zajedno. Vremenom su se, šireći i promovirajući ilirsku ideju u Bosni, međusobno upoznali i zajednički radili na podizanju nacionalne svijesti kod Hrvata. Da je riječ o čvrstim prijateljskim odnosima svjedoči sačuvana korespondencija između njih,¹¹¹ ali i njihovi književni i stručni radovi.¹¹²

2.2 Generacijski sukob: Barišićeva afera kao prva prepreka nacionalnog buđenja

Sukob između biskupa Rafe Barišića¹¹³ i franjevačke provincije Bosne Srebrene u historiografiji je poznat pod nazivom Barišićeva afera.¹¹⁴ Aktivno je trajao punih 14 godina,¹¹⁵

¹⁰⁷ Augustin Čičić, *Monografija o fra Grgi Martiću*, Zagreb: Tisak narodne prosvjete, 1930., 23; To je Čičić utvrdio na osnovu matice krštenih župe Posušje, te mišljenje ranije historiografije da je rođen 5. veljače 1822. godine u ovom radu smatrat će se prevaziđenim.

¹⁰⁸ Ravlić, „Hrvatski narodni preporod II“, 317

¹⁰⁹ Matković, *Bibliografija*, 38

¹¹⁰ Ravlić, „Hrvatski narodni preporod II“, 317

¹¹¹ Iz pisama Ivana Franje Jukića fra Grgi Martiću vidi se kako se on njemu na početku obraća sa riječima: „Mili moj prijatelju Martiću!“ (Pismo I. F. Jukića fra Grgi Martiću iz Drenja datirano 10. srpnja 1856., u: *Sabrana djela*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 188), ili pak „Stari moj Prijatelju i domorodče!“ (Pismo I. F. Jukića fra Grgi Martiću iz Đakova, datirano 25. ožujka 1857., u: *Sabrana djela*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 188).

¹¹² Jako je dobro oslikan odnos između Jukića i Martića u Martićevim Zapamćenjima, (Fra Grgo Martić, „Zapamćenja“, u: *Izabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1990., 308-313), a također, iz Martićevog lirskog djelovanja može se vidjeti s kojim žalom opjevava Jukićevu smrt (Fra Grgo Martić, „Ivanu Franju Jukiću“, u: *Fra Grgo Martić: spomen-knjiga*, Sarajevo, Napretak, 1906., 49-51).

¹¹³ Rafo Barišić rodio se 24. lipnja 1796. godine u selu Očeviji. Odgojen je izrazito kršćanski, stoga je 16. travnja 1817. stupio u franjevački red, a godinu dana kasnije položio je svečane zavjete u samostanu u Sutjesci. Više obrazovanje stekao je u Italiji. Filozofiju je predavao u Torinu, a bogosloviju u Bolonji. Godine 1827. pozvan je da se vrati u Bosnu, a potom je 1830. vraćen u Bosnu i postavljen za župnika u Zoviku (kod Bosanskog Šamca), gdje ga je 27. ožujka 1832. godine zateklo imenovanje azotskim biskupom i apostolskim namjesnikom za Bosnu. (Radoslav Glavaš, *Život i rad fra Rafe Barišića*, Mostar: Tisak hrvatske dioničke tiskarne, 1900., 12-15).

¹¹⁴ Fmndić, „Refleksi Hrvatskog narodnog preporoda u Bosni“, 64; Mada spor kao takav datira još od osnivanja bosanskog vikarijata, odnosno od 1735. godine (Ilija Kecmanović, *Barišićeva afera*, Sarajevo, 1954., 10).

¹¹⁵ Krunoslav Draganović, „Katolička crkva u otomanskoj Bosni u 19. stoljeću“, *Časopis za teološka i međureligijska pitanja Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Sarajevu*, vol. 16, br. 1, 2012., 146

točnije od imenovanja fra Rafe Barišića za biskupa azotskog i apostolskog vikara u Bosni 1832. godine, pa do Barišićevog davanja ostavke na položaju apostolskog vikara 1846. godine.¹¹⁶ Tijekom ovog sukoba franjevci su se podijelili u dvije frakcije. Prvu su činili franjevci školovani uglavnom u Italiji, a drugu oni školovani u Hrvatskoj i Austro-Ugarskoj.¹¹⁷ Ovi prvi poznati su pod nazivom "Barišićevci", a drugi su, u suštini, Ilirci.¹¹⁸ Taj duh Hrvatskog narodnog preporoda, koji su donosili u tom periodu mladi franjevci nailazio je na otpor starijeg svećenstva,¹¹⁹ zbog toga se o Barišićevoj aferi može govoriti kao o izvjesnom generacijskom sukobu.

O uzrocima ove afere mnogo se raspravljalo u historiografiji. Glavaš smatra da je uzrok sukoba što je Barišić kao biskup smatrao da njemu pripada pravo uspostavljanja župa, imenovanja župnika i drugih dušebrižnika, jer su se tome franjevci žestoko usprotivili.¹²⁰ Slično je mišljenje i Jelenića, koji smatra da je do sukoba došlo iz razloga što je biskup Barišić nove službe i časti podijelio ocima Bosne Srebrene bez pitanja i bez njihovog pristanka, zbog čega je redodržavništvo Bosne Srebrene smatralo da je povrijeđeno u svojim pravima, koja su im potvrđena od strane Tridentskog sabora, ustanove reda, papinske odluke i odluke Kongregacije za širenje vjere.¹²¹ Mišljenje Kecmanovića je najsveobuhvatnije. On tvrdi da je do sukoba došlo zbog Barišićeve težnje da svu vlast nad svećenstvom i katoličkim pukom u Bosni i Hercegovini skoncentrira u svojim rukama.¹²²

Ova afera se, zbog specifičnih prilika koje su vladale u osmanskoj Bosni te zbog interesiranja Velikih sila oko sudbine Osmanskog Carstva, kao i zbog buđenja nacionalne svijesti i aktivacije nacionalno-oslobodilačkih pokreta među narodima Jugoistočne Europe, nije uspjela održati u granicama nesporazuma i neslaganja između katoličke crkvene hijerarhije i bosansko-hercegovačkog katoličkog svećenstva.¹²³ S godinom 1840. sukob je poprimio veće dimenzije. Naime, te godine na podsticaj jednog srpskog trgovca iz Bosne četvorica mladih bogoslova (Ivan Franjo Jukić, Blaž Josić, Jakov Baltić i Bartol Kovačević) napustili su teološke studije u Vespri, te se uputili u Bosnu dizati ustanak.¹²⁴ Ovaj događaj sam po sebi mnogo je

¹¹⁶ Kecmanović, *Barišićeva afera*, 5

¹¹⁷ Boris Ćorić, „Ogled o Ivanu Franji Jukiću“, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 28

¹¹⁸ Kecmanović, *Barišićeva afera*, 68

¹¹⁹ Frndić, „Refleksi Hrvatskog narodnog preporoda u Bosni“, 64

¹²⁰ Glavaš, *Život i rad fra Rafe Barišića*, 37

¹²¹ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 25

¹²² Kecmanović, *Barišićeva afera*, 5; S ovim mišljenjem slaže se i Papić (Papić, *Hrvatsko školstvo*, 28), Gavran (Ignacije Gavran, „Uzor-fratar (Fra Marijan Šunjić)“, u: *Putovi i putokazi*, Sarajevo: Svjetlo riječi, 1988., 48).

¹²³ Kecmanović, *Barišićeva afera*, 6

¹²⁴ Zoran Grijak, Zrinka Blažević, „Korespondencija fra Martin Nedić-Ljudevit Gaj 1839-1841, Prilog proučavanju odjeka ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi*, 41, Sarajevo, 2012., 30

diskutabilan, te se podaci o njemu ne slažu u pojedinostima. Točna je činjenica da su mladići došli u Bosnu s tom namjerom, da su ih starješine uklonile iz Bosne, nastojeći slučaj zataškati, i da su vlasti ipak za to saznale.¹²⁵ Vjerojatno je kao posljedica ovog događaja, odnosno prodorom nacionalnog duha, kod Barišića i njegovih sljedbenika izazvan je revolt, koji je biskupa potaknuo da iste te godine tuži Ilirce Rimu navodno zbog krivovjerstva, ilirskog buntovništva, te francuske propagande.¹²⁶ Tužio ih je i Beču zbog povezanosti s Gajem, te veziru Ćamil-paši zbog navodno spremane bune 1843. godine.¹²⁷ Te optužbe protezale su se kroz cijelu aferu. Za njega su mladi franjevci odnosno Ilirci bili buntovnici i šizmatici. Tako ih je naročito predstavljao Osmanlijama. Mada, Osmanlije su se držale prilično po strani, ali je vidljiva njihova blaga opredijeljenost ka mladim franjevcima.¹²⁸

Posljedice ovakvog stanja brzo su se očitovale. Već 1841. godine Kongregacija za širenje vjere je zabranila slanje bosanskih đaka u prekosavske zemlje te obvezala provinciju da mora slati klerike u papinu državu.¹²⁹ Godine 1843. na zahtjev bečke nuncijature došla je odredba ministarstva za rat, kojom je bosanskim franjevcima bio zabranjen prelazak preko granice.¹³⁰ Te posljedice, dakle, ostavile su traga i na crkveni i na politički i na prosvjetni život franjevac. Da bi bosanski franjevci povratili svoja prava i privilegije trebalo je na svim poljima čekati okončanje afere. To se dogodilo 1846. godine, kada je Barišić dao ostavku, te kada je sv.

¹²⁵ Ćorić, „Ogled o Ivanu Franji Jukiću“, 32; Različite verzije o ovom događaju daju Čičić (Čičić, *Monografija o fra Grgi*, 29), Ravlić (Ravlić, „Hrvatski narodni preporod“, 45; Ravlić, „Hrvatski narodni preporod II“, 255), Frndić, (Frndić, „Refleksi Hrvatskog narodnog preporoda“, 64), Lukenda, (Lukenda, *Ivan F. Jukić*, 16-23), Šalić (Šalić, *Franjevci sjeverozapadne Bosne*, 65-65), Paić-Vukić i Čaušević (Paić-Vukić, Čaušević, „Pogled u Bosnu“ Matije Mažuranića“, 178), Grijak i Blažević (Grijak, Blažević, „Korespondencija fra Martin Nedić-Ljudevit Gaj“, 30-31).

¹²⁶ Frndić, „Refleksi Hrvatskog narodnog preporoda“, 64; Glavaš u svom radu prenosi izvor „Processus“ gdje se na stranici broj 30 nalazi optužnica koja je poslana u Rim i koja je potpisana pod imenom biskupa Barišića: „Hanc infausto omine ad nos introduxit, et per franciscanos forma vit, quigam minime illustris originis vir Ljudevitus seu Ludovicus Gaj ephemeridum Illyricarum sub titulo “Narodne Ilirske Novine” Zagrebiae in Croatia scriptor. Propaganda haec late diffusa erat per Hungariam, Croatiam, Slavoniam, Dalmatiam, Serviram et Bosniam, a gentes suos in ipsa Russia, Bohemia, et Gallia habebat, pessimos quosque complecebatur Graecos, Schismaticos, Protestantes, aliosque ejusdem furfuris viros... Advenientes hi concitatores (mladi franjevci iz Ugarske) ad Bosniam Camenas sedtiosas distribuebant et effigiem dmi. Gaj attulerunt... Dnum. Gaj regem Bosniae, heroem et liberatorem nostrum in effigie salutarunt, sociis aliisque exhibuerunt.” Dalje naglašava kako je na tom primjerku Barišić navodno vlastitom rukom napisao sljedeće riječi: “Has ego non scripsi, nec legi, alioquin quaedam expunxissem.” (Glavaš, *Život i rad fra Rafe Barišića*, 46-47). To bi značilo da on ovaj gore tekst nije pisao, te se ove optužbe trebaju posmatrati s izvjesnom dozom opreza. Mada, ostatak historiografije uzima ove optužbe prilično relevantnim.

¹²⁷ Prema Kecmanoviću, Barišić je u svom izvještaju Kongregaciji za širenje vjere od 18. siječnja 1843. godine žalio se i tvrdio kako su franjevci pristaše Ilirskog pokreta, te kako hoće izabrati Gaja za kralja. Uz to su primili od francuskog ministra Thieresa milijun franaka kako bi mogli podići ustanak, a neki od njih rade na tome da Bosne potpadne pod vlast ruskog cara (Kecmanović, *Barišićeva afera*, 30).

¹²⁸ Kecmanović, *Barišićeva afera*, 60

¹²⁹ Ćorić, „Ogled o Ivanu Franji Jukiću“, 29

¹³⁰ Ikić, *J. J. Strossmayer*, 103-104

Stolica podijelila vikarijat, te na čelo hercegovačkog vikarijata 1847. godine imenovala Barišića.¹³¹

Da je Barišićeva afera predstavljala prepreku nacionalnom buđenju, te onemogućavala Ilircima da djeluju na polju politike vidi se ponajbolje iz pisama Ivana Franje Jukića.¹³² On se u njima često žali na stanje u Bosni Srebrenoj te ističe kako je nemoguće raditi na književnosti i prosvjeti sve dok nemiri i svađe traju. Crkvene i prosvjetne poteškoće rješavane su tek 50-tih godina 19. stoljeća, kada franjevci zahvaljujući suradnji između fra Marijana Šunjića, istaknutog Ilirca, i Strossmayera uspijevaju izvojevati da mogu obrazovati sjemeništare u Đakovu. U tom pogledu je 1857. godine za franjevce sagrađena posebna kuća u Đakovu.¹³³ Tu su bosanski bogoslovi završavali svoj studij sve do 1876. godine kada su po zahtjevu Mađara premješteni u Ostrogon.¹³⁴ Zanimljivo je naglasiti da je po okončanju Barišićeve afere Austrija postala u najmanju ruku zaštitnica bosanskog katoličanstva, pa i franjevci s njom počinju graditi bolje odnose.¹³⁵

¹³¹ Glavaš, *Život i rad fra Rafe Barišića*, 72

¹³² U pismu fra Boni Perišiću ističe: „Taki suti obično Bošnjaci, dok još malo kauske pameti imadu...i pravi Bošnjaci postanu; sad za sad eto vidite da ne može ništa biti, a od sele dogovoritćemose.“ (Pismo I.F.Jukića fra Boni Perišiću iz Fojnice datirano 27. travnja 1841, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 118). U pismu Stanku Vrazu nešto je precizniji: „Kod nas ovdje da nejma pometanie, moglo bi se mnogo koješta i roditi i priporoditi u književstvu našem, jer i mladićah vatrenih i stracah pametnih mnogo brojimo ilirah, koji žele u jedno raditi o književstvu, a sad ova vriemena pometaju...“ (Pismo I. F. Jukića Stanku Vrazu iz Sutjeske datirano 22. rujna 1843., u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 153). U tom pogledu najzanimljivija su pisma Vjekoslavu Babukiću neposredno poslije Barišićeve afere, gdje je Jukić u prvom pismu opisao stanje u Bosni: „Novog ovdě, što bi vam ja vio, nejma šta važna; naša pravda s Barišićem već je dokončana, on je u Hercegovini; mira još kod nas nejma, jer još nejmano starišinah niti Biskupa, a to stoga jer jedna velika moć, koja nemoga vši obranit Barišića...sad bi htela da njezin priverženik biskupom postane, a Porta opet neda, već hoće da Fratri odaberu samiposebi, po starom običaju i t. te sad u neizvėsnosti stvar stoji. Ako Fratri pridobiu onda će mo ovdje podpuni mir imati i za Narodnost ilirsku ovde će se mlogo moć učiniti, jer sam ja podobro put prokerćio; ako spomenuta prioblada i njezin priverženik ovde Biskupom postane, onda mira nejma ovdje, politička nemirnost zaoblat će i Bosnom i Serbiom; i ako tako bude onda težko ti se magarcu preko kog se konji biju, veli poslovica!“ (Pismo I. F. Jukića Vjekoslavu Babukiću iz Fojnice datirano 30. kolovoza 1846., u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 172). U drugom pismu iz iste godine ističe: „Naša razpra, još nije ugašena, serca neza dovoljna te tako ovdje naprědku ni spomena nejma: svak vlastitu, a nitko obćenitu, korist netraži? Ja ću još počekati njekoliko mēsecih, pa ako ništa nebude eto me na pramalětje, tamo k vama, za posvietovat se: šta imamo poduzet za narod ovi – Bosanski – iz tolikih tminah izvadit. Turci ako će imalo u civilizaciji naprěduju, učionice podižu, a mi jadni kerstjani! samo uduhnuti iskru prosvete znademo!! jao i naopako! Drugo vam nejmam šta novog pisati, već jad, tuga i nevolju.“ (Pismo I. F. Jukića Vjekoslavu Babukiću iz Fojnice datirano 28. prosinca 1846., u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 175). U trećem pismu iz 1847. godine prilično kratko ga izvještava da se stanje nije popravilo: „Kod nas raspri još nije konac učinjen, i to je uzrok što još ništa nemožemo započeti raditi o književstvu!“ (Pismo I. F. Jukića Vjekoslavu Babukiću iz Fojnice datirano 27. rujna 1847., u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 180).

¹³³ Ikić, *J. J. Strossmayer*, 104

¹³⁴ Rastislav Drlić, *Prvi Ilir Bosne-fra Martin Nedić*, Sarajevo: Trgovačka štamparija M. Ramljak, 1940., 24

¹³⁵ Kursar, „Bosanski franjevci“, 394

2.3 Motivi i ciljevi bosanskih Iliraca

Motivi i ciljevi Hrvatskog narodnog preporoda djelomično su se mijenjali kroz etape. Kroz etapu odjeka ili dopreporodnu etapu motivi su ponajbolje vidljivi iz životnih okolnosti mladih franjevac koji su ujedno i razlog njihovog prihvaćanja ilirske ideje. U tom pogledu motiv se najbolje očituje kroz njihovo obrazovanje u Hrvatskoj i Austro-Ugarskoj, gdje su se mladi bosanski franjevci susreli sa preporodnim zbivanjima i u okviru njih se upoznali sa ilirskom idejom.¹³⁶ Po povratku u Bosnu nastojali su djelovati u skladu s ilirskom idejom, međutim, prilike u osmanskoj Bosni nisu im pogodovale, a kao prepreka nacionalnom širenju pojavila se i Barišićeva afera.¹³⁷ Ti unutrašnji sukobi vjerojatno su onemogućili da mladi Ilirci svoje želje¹³⁸ pretvore u realizirane ciljeve ove faze preporoda, kao što je to polazilo za rukom preporoditeljima u Hrvatskoj.

Ciljevi bosanskih Iliraca nisu nigdje jasno precizirani, ali se ponajbolje mogu iščitati iz književnih djela Iliraca, te njihove korespondencije kako s vođama preporoda u Hrvatskoj, tako i između sebe.¹³⁹ Grbić¹⁴⁰ i Lukenda¹⁴¹ se slažu da bosanski Ilirci nisu svoja književna djela pisali iz nekih umjetničkih poriva nego su upravo kroz književna djela nastojali širiti ilirsku ideju i na taj način povezati katolički puk u Bosni i Hercegovini. Najsveobuhvatnije se ciljevi Iliraca mogu iščitati iz Jukićeve lirike, koju čine svega četiri pjesme,¹⁴² koje u povijesti književnosti nisu visoko ocijenjene, a negirala im se i estetska vrijednost.¹⁴³ Stihovima pjesme "Bosna neće više da tuguje"¹⁴⁴ Jukić je očito želio obavijestiti da i Bosna stupa u krug ilirskih zemalja, te je time naglašeno da prihvaća načela ilirskog jedinstva. Iz toga se može iščitati kao

¹³⁶ Frndić, „Refleksi Hrvatskog narodnog preporoda u Bosni“, 63

¹³⁷ Džaja, *Katolici u Bosni*, 189

¹³⁸ Zanimljivo je istaknuti da Šalica kada govori o Jukiću opisuje ga kao „čovjeka neostvarenih snova“ (Junica Šalić, *Franjevci sjeverozapadne Bosne*, Bihać, 2002., 69).

¹³⁹ Starija historiografija na čelu sa Alaupovićem smatrala je da su književna djela samo književna djela i da kao takva ne ocrta vaju ciljeve mladih Iliraca (Tugomir Alaupović, *Ivan Franjo Jukić*, Sarajevo, 1907., 20).

¹⁴⁰ Jadranka Grbić, „Etnografska građa u putopisima bosanskih franjevac I. F. Jukića i G. Martića (Mogućnosti istraživanja razvoja identiteta i međuetničkih odnosa)“, *Narodna umjetnost*, vol. 32, br. 2., 1995., 113

¹⁴¹ Marko Lukenda, „Leksik i sintaksa putopisa fra Ivana Franje Jukića (1818.-1857.)“, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, vol. 27., br. 1., 2001., 187-188

¹⁴² Iz Jukićevog pisma Ljudevitu Gaju vidi se da je Jukić slao ove četiri pjesme Gaju da ih objavi u „Danici“: „Ove pisme samo su početci mali moje velike Narodne ljubavi, skoimbi želil i druge moje Iliro-Bošnjake budeti, i s Danicom rano popjevati, „Dase združimo što pria možemo“ „I med narode broitse smidnemo.““ (Pismo I. F. Jukića Ljudevitu Gaju iz Wesprima datirano 1838. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 105). Mada, treba uzeti u obzir da ove pjesme za Jukićeva života nisu objavljene (Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 512)

¹⁴³ Marko Lukenda, „Govorničke i stilske figure u poeziji i putopisima fra Ivana Franje Jukića“, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, vol. 36, br. 1, 2010., 34

¹⁴⁴ „Svome bratu pružaju ruke, / Dase izbave iz tudje muke. / Šta videvši naša Bosna, / Reče: da će biti već složna.“; „Za sloge, što god pokazati, / Od sad će se, u Danici javiti: / Daje sestrice bolje poznadu, / I pomoć joj?? u nevolji dadnu.“; „Što kad opazenje sestrice: / Da, i ona trudi za Danice; / Rećice: hvala sada Bogu, / Kadje imamo u svom slogu“ (Ivan Franjo Jukić, „Bosna neće više da tuguje“, u: *Sabrana djela I*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 9).

jedan od ciljeva ujedinjenje Ilira.¹⁴⁵ U drugoj pjesmi pod nazivom "Jednakosti želja"¹⁴⁶ prvi stihovi pozivaju ponovo na ilirsko jedinstvo, a potom se precizira jedinstvo u pravopisu, što je, dakako, još jedan od ciljeva bosanskih Iliraca. Kroz pjesmu "Misli vile Bosankinje"¹⁴⁷ Jukić naglašava želju Iliraca da se oslobode osmanske vlasti. Potlačena bosanska raja se kroz pjesmu sprema na ustanak jer više ne može podnositi osmansku vlast, koja je prema pisanju Jukića nasilna. Taj cilj zajedno sa ujedinjenjem Ilira prožima se i kroz djela Martina Nedića, koji je u pisanju prilično neraspoložen prema osmanskoj vlasti.¹⁴⁸ Kroz četvrtu Jukićevu pjesmu pod nazivom "Nejednakosti Ilirskih Banovina"¹⁴⁹ pjesnik opisuje stanje u ilirskim pokrajinama, te je posebno razočaran zbog zapostavljenosti maternjeg jezika u Iliriji. Dakle, kroz ovu pjesmu prožima se cilj oživljavanja maternjeg jezika.

Sve u svemu, kroz ova djela prožimaju se prije svega ilirski ciljevi, koji se ogledaju kroz ujedinjenje svih Ilira, teritorijalno, ali i u pismu, jeziku i pravopisu, te se vidi suprotstavljanje osmanskoj vlasti i želja za osamostaljenjem. Ovim ciljevima, dakako, treba ubrojiti i želju za opismenjavanjem i prosvjećivanjem naroda. U tom pogledu Ilirci su ulagali mnogo truda u podizanje škola. To se vidi i kroz radove u "Bosanskom prijatelju",¹⁵⁰ ali i općenito kroz njihovu korespondenciju.¹⁵¹ Mada, iz svega izloženog može se vidjeti da u ovoj početnoj fazi

¹⁴⁵ Babić ističe kako su bosanski franjevci Ilirski pokret shvaćali kao pokret koji će pod vodstvom Hrvata ujediniti prostor između Jadrana i Crnog mora (Babić, „Političke i kulturne prilike“, 31).

¹⁴⁶ „O! Junaci, budimo svi jednaci, / Jerbose tako samo zovu junaci, / Koi s Bratjom, znadu se slagati.“; „Koi nam, svako dobro žele, / Dobro žele to nam vele: / Kad se, Iliri složiti nemogu / U svemu, a na vlastito u pismu / Kako će! učiniti? to drugi Slavi, / Dajim knjiga jednako slovi.“ (Ivan Franjo Jukić, "Jednakosti želja", u: *Sabrana djela I*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 11-12).

¹⁴⁷ „Govori vila Mudrinkinja: Jeda Bog! da bude promenah / Ter počekate nekoliko danah, / Da s nas ove tmine bacimo, / I med Narode broit se počmemo.“ (Ivan Franjo Jukić, "Misli vile Bosankinje", u: *Sabrana djela I*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 14).

¹⁴⁸ „Dopadoshe mene ove muke / Odkad padoh ja u turske ruke. / Znadem da se Vile sad vesele / Mene medju sobom imat xele, / Ali meni to nije moguče, / Ali meni to nije moguče.“; „Ej! prokleta bila turska viro / Da Bog dade nigdi te nebilo“; „Evo jurvo ima tri stotine / Sedamdeset i dvi k'tom godine, / Odkad slavnu Bosnu Turcin uze / Mene Vilu natira na suze, / Da ja nisam xalostnia bila / Robinjica Bosankinja Vila, / Shto nesritnog ovoga vrimenta...“; „Sada odi, da se zagrlimo, / Za gārlivshi, da se poljubimo; / Potezaj se zatim k'sinju moru / Primorkinje Vile bilu dvoru, / Posli pako nego dojdesh k'mistu, / Pozdravi mi Primorkinju istu / I ostale Posestrime mile / Sve po redu Ilirkinje Vile, / A najvishe mladu Horvatkinju / Nekom' negleda vishe u ovom kinju!“; „Ja chu kukat kano kukavica / A privrachat kano lastavica, / Suze ronit kano udovica / I nabrajat kano sirotica / Dokle bude biti ovi kamen / Na kom sidim, makar... uvik. Amen.“ (Martin Nedić, *Razgovorkoga vile Ilirkinje imadoshe u pramalitje godine 1835.*, Karlovac, 1835., 10-11, 14, 30-31).

¹⁴⁹ „Govoreće Ilirski, nije čuti / Kamoli se takim zvati; / Komu Pobratime nečudise / Ukog "Ilirski što je" nečujese“; „Gde se naši čitati neumide / Po tuđinski se filosofirat znade / To je ona muka moja spomenuta, / U pameti moj, svigdar vikovita“; „Dase verni broj sinov uzmoži“ / „I u važnom snam delu složiti“ / Da netraže u tuđinah slave“ / „Već da svojim kite cvetjem glave.“ (Ivan Franjo Jukić, "Nejednakosti Ilirskih Banovina", u: *Sabrana djela I*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 16-17).

¹⁵⁰ Kada govori o pučkim školama, Jukić u „Bosanskom prijatelju“ piše sljedeće: „Nama Turci ni njihovo upraviteljstvo ne smeta slobodu učenja, nas smeta: *nemarnost i siromaštvo!* al kad bi mi marljivii bili nego što smo do sad, te našeg puka veći prijatelji bili, mi bi siromaštvo nadvladali...“ (Bosanski prijatelj, "Narodne učionice u Bosni", Knjiga I, 1850., u: *Sabrana djela II*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 151).

¹⁵¹ To oslikava Jukićevo pismo Ljudevitu Gaju iz 1846. godine, gdje piše: „Nesumnjam, da pametju vašom često pogledate na strane – preko Unske i raztuženi uvidjate, da su još tmine kod nas! Kad će ove minuti, to još češće

hrvatske nacionalne integracije nisu postojali jasno utvrđeni programski ciljevi, nego su Ilirci svoje političke ciljeve iskazivali kroz svoja književna djela. U tom kontekstu, ako se uporedi nacionalno buđenje na prostoru Bosne i Hercegovine i Hrvatske, jasno se vidi da su ciljevi bosanskih Iliraca na nižem nivou u odnosu na ciljeve preporoditelja u Hrvatskoj. Oni su kao takvi dugo ostali “skriveni” pod ilirskim imenom, što pokazuje do koje mjere je hrvatska nacionalna svijest na prostoru Bosne i Hercegovine bila (ne)razvijena.

Potrebno je još napomenuti kako su se s vremenom, odnosno kroz etape ciljevi Hrvatskog narodnog preporoda u Bosni i Hercegovini mijenjali, tako da preporoditelji 70-tih godina 19. stoljeća nisu u ovim ciljevima bosanskih Iliraca vidjeli uspjeh u integraciji nacije. U tom periodu, pa i kroz proces institucionalizacije hrvatske nacije u Bosni i Hercegovini, kao što će se moći vidjeti i u nekim od narednih poglavlja, preporoditeljima je jedan od glavnih ciljeva bilo sjedinjenje s Hrvatskom i Dalmacijom.¹⁵²

2.4 Širenje ilirske ideje – veze sa nositeljima preporoda u Hrvatskoj

Školovanje i obrazovanje bosanskih Iliraca u Hrvatskoj i Ugarskoj zaslužno je i za ostvarivanje poznanstava sa nositeljima preporoda u Hrvatskoj, od kojih vrijedi spomenuti Ljudevita Gaja, Stanka Vraza i Vjekoslava Babukića.¹⁵³ Može se reći da su ta poznanstva odredila tijek ove faze preporoda u Bosni i Hercegovini, iako su prilike u osmanskoj Bosni bile prilično burne.¹⁵⁴ Sama potreba za suradnjom proizišla još iz Gajevog programa koji je u okviru ilirske države uključivao i Bosnu. U tom pogledu, potreba sa suradnjom bila je obostrana, mada je podrazumijevala različite ciljeve. Po mnogim aspektima početci te suradnje sa obje strane držali su se u tajnosti.¹⁵⁵

razmišljate!? I doisto, to mišljenje i ta želja, jest sviuh domordacah, da nšretnu ovu ilirsku pokrajinu, posle toliko stoeletjah, jednoć već, sunce od prosvete ograne i obasja!“ (Pismo I. F. Jukića i Blaža Josića Ljudevitu Gaju iz Fojnice datirano 1. prosinca 1846., u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 109).

¹⁵² Jure Krišto, „Nadbiskup Stadler u svjetlu naprednjačkog tiska (1904.-1918.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 31, br. 1, 1999., 41

¹⁵³ Ivan A. Milićević, „Fra Grga Martić“, u: *Hrvatski narodni kalendar za prostu godinu 1930.* (Napredak), sv. 19., Sarajevo: Štamparski zavod, 1929., 160-161

¹⁵⁴ Na prilike u osmanskoj Bosni od sredine dvadesetih godina 19. stoljeća mnogo su utjecale tanzimatske reforme koje su u Osmanskom Carstvu započete s uvođenjem regularne vojske – *nizama*, od strane sultana Mahmuda II (1808.-1839.). Međutim, sultanov proglas o uvođenju *nizama* naišao je u osmanskoj Bosni na veliki otpor. Nakon slamanja ustanka Husein-kapetana Gradaševića 1832. godine na području osmanske Bosne ukinut je feudalni sustav nasljednih timarskih posjeda. Godine 1835. ukinuta je i institucija nasljednih kapetana i kapetanija, a uvedena je institucija muteselima. (Grižak, Blažević, „Korespondencija fra Martin Nedić-Ljudevit Gaj“, 26-28)

¹⁵⁵ Da Gaj ostvaruje suradnju sa bosanskim Ilircima saznalo se tek 1840. godine (Ravlić, „Hrvatski narodni preporod“, 45), a da je općenito tadašnja razjedinjena Hrvatska imala potrebu znati kakvo je stanje u Bosni svjedoči

Martin Nedić, koji se u periodu od 1836. do 1839. godine nalazio u Orašju,¹⁵⁶ izgleda da je malo prije Jukića i Martića ostvario suradnju sa hrvatskim preporoditeljima.¹⁵⁷ O tome svjedoče dopisi, za koje su Grijak i Blažević utvrdili da su njegovo djelo iako nisu potpisani. Ti dopisi za "Ilirske narodne novine" za period između 1838. i 1841. godine govore uglavnom o teškim političkim i gospodarskim prilikama u osmanskoj Bosni u razdoblju Ilirskog pokreta, kroz koje se nastoji težak položaj kršćana preuveličati kako bi se privukla pažnja relevantnih političkih čimbenika u Habsburškoj Monarhiji.¹⁵⁸ Iako se ističe da je Martin Nedić održavao prijepisku sa svim važnijim ličnostima poput Ljudevita Gaja, Josipa Jelačića, Josipa Juraja Strossmayera,¹⁵⁹ očuvana korespondencija do koje se uspjelo doći, svodi se na tri pisma između Martina Nedića i Ljudevita Gaja. Iz prvog pisma može se iščitati da se u Bosni odavno zna za Ljudevita Gaja i njegovo promicanje ilirske književnosti.¹⁶⁰ Drugim pismom Nedić Gaja obavještava da je primio pismo u kojemu je obaviješten da je njegovo djelo "Razgovor koga vile Ilirkinje imadoše u pramalitje g. 1835."¹⁶¹ objavljeno troškom vjerojatno Ljudevita Gaja,¹⁶² te moli Gaja da mu pošalje primjerke i obavijesti ga o učinjenim troškovima.¹⁶³ Kroz treće

putopis Matije Mažuranića. Unjemu on nastoji pokazati da se odjeci preporoda očituju kod običnih ljudi tako što oni pričaju ilirskim jezikom: „U Bosni se govori ilirski pomješano s turskim rečim, to jest, tamo se „eglendiše Bošnjaci.“ U jutro kad se sastanu, kažu: „Saba hajrosum!“ odgovor: „Alah razosum!“ u večer: „Akšam hajrosum!“ odgovor opet: „Alah razosum.“ (Matija Mažuranić, *Pogled u Bosnu, ili Kratki put u onu krajinu, 1839-40*, Zagreb: Tisak zaklade Tiskare narodnih novina, 1842., 30). S druge strane, i kod bosanskih Iliraca postojala je izvjesna doza opreza. Tako su se novine i pisma slali po kiridžijama, koji su ih skrivali u žito ili neku drugu robu, te ih uz veliki strah donosili do osoba kojima su ona bila namijenjena. Isto tako prilikom slanja radova za časopise u Hrvatskoj pisalo se pod raznim pseudonimima (Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 174).

¹⁵⁶ Drljić, *Prvi Ilir Bosne*, 17

¹⁵⁷ Naime, prvi Nedićevi članci u Gajevim „Novinama“ objavljeni su 1838. godine (Vlasta Švoger, „Martin Nedić o prilikama u Bosni i Hercegovini sredinom 19. stoljeća“, *Historijski zbornik*, vol. 65, br. 2, 2012., 391)

¹⁵⁸ Grijak, Blažević, „Korespondencija fra Martin Nedić-Ljudevit Gaj“, 39

¹⁵⁹ Naslijede, *Neovisni časopis za književnu prošlost i budućnost u Bosni i Hercegovini*, „Martin Nedić“, Godina II, br. 20, Orašje, 2016., 3

¹⁶⁰ „Glasovitost tvoga imena, preslavi mužu, odavno se proširila među promicateljima i štovateljima ilirske književnosti. Tu su glasovitost i slavu tvome imenu, iznimni mužu, uvelike preskrbale Ilirske novine, koje, da nije bilo tvog truda, ne bi imale niti spasitelja, niti promicatelja, niti redaktora. Budući da se, kao što rekoh, proširila te iznimna glasovitost tvog imena i tvojih napora na promicanje ilirske književnosti...“ (Pismo Martina Nedića Ljudevitu Gaju iz Bosne datirano 12. svibnja 1839. godine. Grijak, Blažević, *Korespondencija fra Martin Nedić-Ljudevit Gaj, 1839-1841*, Prilog proučavanju odjeka ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini, *Prilozi*, 41, Sarajevo, 2012., 49).

¹⁶¹ To djelo nastalo je kao odjek ilirizma u Bosni i kao rezultat upliva slavenske romantike koja se razvila među bosanskom franjevačkom omladinom, koja je studirala po Hrvatskoj i Austro-Ugarskoj (Drljić, *Prvi Ilir Bosne*, 57).

¹⁶² Julijan Jelenić, „Prigodom stogodišnjice rojdena ilirskog književnika – o. Martina Nedića“, u: *Serafinski perivoj, List za katoličku prosvjetu i zabavu*, br. 9, god. XXIV, Sarajevo, 15. rujna 1910., 151

¹⁶³ „Dana 2. prosinca 1839. godine primio sam predrago pismo svoga korespondenta u kojemu me ovaj izvijestio da je moje djelo (Razgovor koga vile Ilirkinje imadoše u pramalitje g. 1835, *op. prev.*) već ugledalo žudenu svjetlost dana. Budući da mi upoče nije spomenuo troškove, očividno je pretpostavio da sam u potpunosti obaviješten o tome, premda ja do današnjeg dana nisam dobio niti jedno pismo od tvoga Gospodstva. Silno bih želio vidjeti djelo moga slabijega talenta, te stoga preponizno molim tvoje Gospodstvo da se udostoji poslati mi primjerke i pismeno me obavijestiti o učinjenim troškovima.“ (Pismo Martina Nedića Ljudevitu Gaju iz Sutjeske datirano 4. prosinca 1839. godine; Grijak, Blažević, „Korespondencija fra Martin Nedić-Ljudevit Gaj 1839-1841, Prilog proučavanju odjeka ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi*, 41, Sarajevo, 2012., 51).

pismo vidi se Nedićevo zanimanje da postane dopisnik za “Ilirske novine” i “Danicu”, te da potpomaže “Danicu”.¹⁶⁴

O suradnji i vezama Ivana Franje Jukića sa nositeljima preporoda u Hrvatskoj poznato je mnogo više. Jukić u ovom periodu nije mirovao. Poslije ustanka 1840. godine, boravio je par mjeseci u Dubrovniku, a potom se u studenom 1840. godine vratio u Fojnicu.¹⁶⁵ On u ovom periodu održava prijepisku sa Ljudevitom Gajem, Stankom Vrazom i Vjekoslavom Babukićem. Za ovaj period značajna su dva pisma upućena Ljudevitu Gaju, tri Stanku Vrazu i jedno Vjekoslavu Babukiću. Iz prvog pisma Ljudevitu Gaju vidi se da se Jukić s Gajem upoznao u Kamencu u listopadu 1838. godine.¹⁶⁶ Dalje se u pismu on želi preporučiti kao dopisnik za “Narodne novine” za 1839. godinu.¹⁶⁷ Kroz drugo pismo izvinjava se Gaju što nije mogao platiti novine, te ih naručuje i dalje.¹⁶⁸ Također, ga obavještava kako planira u njegovoj tiskari tiskati djelo “Prepovesti iliti dogadjaji razni i vele ugodni”, ali ga izvještava i o poteškoćama koje su prisutne tom prilikom.¹⁶⁹

Poznanstvo između Jukića i Stanka Vraza traje od rujna 1842. godine¹⁷⁰ kao što se to vidi iz njegovog pisma Vrazu iz 1842. godine.¹⁷¹ Iz tog pisma se dalje može iščitati kako je

¹⁶⁴ „Za sada bih ti želio dati na znanje da bih se i ja htio za iduću godinu pribilježiti za Ilirske novine i Danicu. Naslov i adresa su sljedeći: Prečasni brat Martin Nedić, propovjednik i prevoditelj s istočnjačkih jezika, Sutjeska u Bosni. Novac ću poslati uskoro. Ukoliko pak okolnosti budu dozvoljavale, nastojat će na neki način potpomoći i Danicu.” (Pismo Martina Nedića Ljudevitu Gaju iz Sutjeske datirano 4. prosinca 1840. godine. Grijak, Blažević, „Korespondencija fra Martin Nedić-Ljudevit Gaj 1839-1841, Prilog proučavanju odjeka ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi*, 41, Sarajevo, 2012., 50).

¹⁶⁵ Lukenda, *Ivan F. Jukić*, 18-19

¹⁶⁶ „Nepišem onomu, samo, kojie kako svoj učnoj Europi, učno poznat, tako i meni, nego onomu, koimije u istoj osobi zpoznat, budući da smose viděli u *Kamencu* mēseca Listopada, kog odzroka, i jesam tako dobro upuťjen, ono što prosim daću, i dobiti (Pismo I. F. Jukića Ljudevitu Gaju iz Vesprima, datirano 1838., u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 105).

¹⁶⁷ „...želim se preporučiti zbog *Novinah Narodnih* dojduee godine 1839, za koje novce koi dan poslati budem, budući da i svaki dan čekam, skoim čekanjem nebi rad bio, da zakasnim, i tako *Novinah* nedobijem...” (Pismo I. F. Jukića Ljudevitu Gaju iz Vesprima, datirano 1838., u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 105).

¹⁶⁸ „Dostamije po mučno, da vas moram u poslova vaših, s ovo malo rēčih smetati, al je to meni potreba, i zato oproštenju dajte mēsta! pol godnim tečajem *Novinah* koncu tekućem, rad sam, da i dojdueih budem dēonik, alsu još novci u Bosni! česa radi molim da do listopada ustreljivim budete, prie da dobijem, mučnoje jer tamo – kako znate – nije pošte, a o diležancu sanjatse nesmije! tad pako naj sēgurnie po prelazku našeh klerikah na ove strane, priim i pošaljem „svakom svoje“ ispunim.” (Pismo I. F. Jukića Ljudevitu Gaju iz Vesprima, datirano 22. lipnja 1839., u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 106).

¹⁶⁹ „Jedno Dēlce naumio sam izdati na vašoj tiskarnici, ove godine akoprem i na svarhi pod imenom: „Prepovesti ilti Dogadjaji Razni i vele ugodni“... većje gotovo samo valjaga prepisati, i do vas poslati, al' u oveme zadnjem jest prepona, što neznam kakoću to opremit! ja nedvoim da vi bolje toj stvari lēka znali prepisati, i meniga priobćit, da ovēh Vakaciah knjigu prepisavši do vas je pošaljem, i da predplatjenje trajati samo može do prosinca, kada želim da svētlost mogne vidēti, drugo ništa nego čekajući u toj stvari bolji od vas savēt ostajem ILIRSKI, a potom i VAŠ prijatelj na vēčnost!” (Pismo I. F. Jukića Ljudevitu Gaju iz Vesprima, datirano 22. lipnja 1839., u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 106-107).

¹⁷⁰ Vjerojatno se s njim upoznao za vrijeme svog boravka u Zagrebu 1842. godine (Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 175).

¹⁷¹ „Prie tri mēseca lično upoznasmo se, al se berzo i raztadosmo! tēlom, a ne dušom, koja svoju naklonost priatelju nemogući drugim putom izjaviti, ovim izverstnim Svemogućim darom: s nēkoliko pisni nastoji nadoknaditi!

Vraz Jukića pozvao da se priključi u njegovo “Kolo”, iako Jukić sam sebe još nije vidio među ilirskim književnicima.¹⁷² Jukić mu odgovara odnosno obećava mu da će ukoliko mu vrijeme dozvoli poslati neke svoje radove.¹⁷³ Pismom od 22. rujna 1843. Jukić obaviještava Vraza o velikoj želji bosanskih Iliraca da djeluju u korist naroda, ali i ih u tome sprječavaju okolnosti u Bosni.¹⁷⁴ Da je Jukić postao član Vrazovog “Kola” i da su s vremenom njihove veze jačale vidi se iz pisma od 28. studenog 1843. godine, u kojem on šalje “Bosansko Knjižestvo” i neke druge svoje radove.¹⁷⁵ Na kraju oba ova pisma iz 1843. godine Jukić pozdravlja Gaja Babukića, Kukuljevića i sve ostale “rodoljube”¹⁷⁶ što samo još dodatno potvrđuje čvrstinu odnosa koji je on počeo graditi s preporoditeljima u Hrvatskoj.

Kroz pisma se ne može jasno precizirati, otkad traje poznanstvo između Jukića i Babukića, ali očito je iz pisma od 28. studenog 1843. godine da je to poznanstvo već trajnijeg karaktera. Može se pretpostaviti da je i njega Jukić upoznao za vrijeme svog boravka u Zagrebu 1842. godine. U tom pismu on moli Babukića da organizira prodaju njegove knjige među preporoditeljima, te da Babukić sav novac čuva kod sebe.¹⁷⁷

Veze između Grge Martića i hrvatskih preporoditelja teže je pratiti, jer je Martić u strahu od osmanske vlasti svoja pisma spaljivao, tako da korespondencija kroz pisma nije očuvana. On je u periodu od 1839. do 1841. godine boravio u Zagrebu i tu se upoznao s nositeljima

(Pismo I. F. Jukića Stanku Vrazu iz Fojnice datirano 4. prosinca 1842. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 147).

¹⁷² „Prijatelju mili! vrativši se kući zastanem vašu poslanicu na me još lično nepoznatnog upravljenu, u kojoj i mene pozivate u vaše Kolo! da umne moje proizvode tamo šaljem gdi su bratja jur u kolo se ufatila, to vi meni i naustice spominjate; lěpa stvar! al nika d ja vam nespomenuh, da ja te sposobnosti nejmam, zato, da se ja bojim u ono Kolo stupitim u kome su naj odličnia imena ilirskih književnikah upisana?“ (Pismo I. F. Jukića Stanku Vrazu iz Fojnice datirano 4. prosinca 1842. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 147).

¹⁷³ „...ljubav odprila spomenuta nedami uzkratiti vašoj želji već evo usiluje me obećat vam, u toliko s mojimi sastavci priteći, u koliko umne sile, okolstanja měšta (...) dopustiti budnu.“ (Pismo I. F. Jukića Stanku Vrazu iz Fojnice datirano 4. prosinca 1842. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 147-148).

¹⁷⁴ Već ranije je sadržaj ovog pisma citiran (Pismo I. F. Jukića Stanku Vrazu iz Sutjeske datirano 22. rujna 1843. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 153).

¹⁷⁵ „Tandem aliquando, eto vam želju ispunjavam: šaljući: Bos. Književstvo, u kome nahodi se toli željna ilirska azbuka! – eto vam po isti način i moja *putovanja*, zatim od Stazića 2. *piesme*, ja šaljem a vaša briga nek bude u „Kolu“ sve trome naći miesta – putovanja u hitnji buduć da su pisana, zato nisam imo vriemena ni purizirati – očistiti – za to ako bude koja besieda, koja bi smisao pometala, imaće te ljubav ispraviti etc.“ (Pismo I. F. Jukića Stanku Vrazu iz Sutjeske datirano 28. prosinca 1843. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 154).

¹⁷⁶ Pismo I. F. Jukića Stanku Vrazu iz Sutjeske datirano 22. rujna 1843. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 154; Pismo I. F. Jukića Stanku Vrazu iz Sutjeske datirano 28. prosinca 1843. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 154

¹⁷⁷ „U ovo mali riećih dolazim vas moliti, da mi ljubav učinite, da kad dojde na vas 300. komadah od novo izdanje knjige (: a ove će te primiti iz Splieta od Stazića :) običajnim vama putom medju Domorodce razdielite, onako kakoće naj lašnje biti razprodane? Novced na vas neka uprave, iz ovih trošak i trud vaš naplatiće te, a s ostalim lasno će mo...“ (Pismo I. F. Jukića Vjekoslavu Babukiću iz Sutjeske datirano 28. studenog 1843. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 165).

hrvatskog preporoda poput Gaja, Babukića, Vraza i Šuleka.¹⁷⁸ Jelenić navodi kako je Martić godine 1842. poslao pjesmu “Plač od Bosne” Stanku Vrazu u “Kolo”, te više pjesama za “Danicu ilirsku”, od kojih vrijedi spomenuti “Pozdrav Danici”, “Zvezdo sjajna!”, “Molitva k’ nježnom spolu ilirskom”, “Želja k’ domovini...¹⁷⁹ Te prve Martićeve pjesme pokazuju da se i on, kao i ostali Ilirci, kroz pjesme nastojao boriti za domovinu i narod.¹⁸⁰ On se u Bosnu vratio tek 1845. godine, gdje je u Travniku zaređen za svećenika,¹⁸¹ te će u kasnijim periodima njegovo djelovanje postati aktivnije.

Uporedo s ovim vezama Jukić, koji je na sebe preuzeo ulogu vođe, kako kaže Fmrdić,¹⁸² počinje ostvarivati suradnju i među samim Ilircima u Bosni. Već poslije prvog boravka u Dubrovniku šalje prijateljima¹⁸³ nacrt pravila “Kola bosanskog”,¹⁸⁴ koje je u cjelini trebalo označavati kulturno-prosvjetno društvo, po ugledu na “Maticu ilirsku”.¹⁸⁵ Ono bi imalo za cilj oživljavanje narodne književnosti.¹⁸⁶ Kolo bosansko bi izdavalo godišnje “Pčelu bosansku”.¹⁸⁷ Da su Jukićevi pokušaji bili uzaludni svjedoče ponajbolje njegova pisma fra Boni Perišiću iz 1841. godine, u kojima Jukić govori kako od društva ništa ne može biti,¹⁸⁸ kako se knjige u Bosni ne cijene,¹⁸⁹ a uz to ulijeva nadu da će se društvo nekad u budućnosti osnovati,¹⁹⁰ iako

¹⁷⁸ Čičić, *Monografija o fra Grgi Martiću*, 15; 27

¹⁷⁹ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 177

¹⁸⁰ Branko Letić, „Uvod“, u: *Izabrana djela I*, Sarajevo: Svjetlost, 1990., 10

¹⁸¹ Ravlić, „Hrvatski narodni preporod II“, 317

¹⁸² Fmrdić, „Refleks Hrvatskog ilirizma u Bosni“, 366

¹⁸³ „Eto vam šaljem: „Poziv u Kolo Bosansko“ pročitajte ga i ako možete pripišite, i prvom prigodom natragk’ meni pošaljite ga, druge bo ovdje Copie nejmamo;“ (Pismo I. F. Jukića fra Boni Perišiću iz Fojnice datirano 30. prosinca 1840. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 117).

¹⁸⁴ Fmrdić, „Refleksi Hrvatskog narodnog preporoda“, 67

¹⁸⁵ Slavko A. Kovačić, „Povijest, idejna koncepcija i struktura periodike Bosne Srebrene“, u: *Angažirani svećenik*, Simpozij u povodu 100. obljetnice rođenja fra Josipa Markušića, Zagreb-Sarajevo: „Kršćanska sadašnjost“-Revija „Nova et vetera“, 1981., 194

¹⁸⁶ „Cilj (Scopus) ovog književnog Društva jest: razprostranje Narodnog Književstva, upoznanje učnih ljudih snami, a naš njimi umno jednom riječu zabavljenje, koje nikom na putu nestoji, ni politici ni Verozakonu. (Ivan Franjo Jukić, „Poziv u „Kolo bosansko“ i pravila društva 1842. godine“, u: *Sabrana djela I*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 122-123).

¹⁸⁷ Ivan Franjo Jukić, „Poziv u „Kolo bosansko“ i pravila društva 1842. godine“, u: *Sabrana djela I*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 123

¹⁸⁸ „Taki suti obično Bošnjaci, dok još malo kaurske pameti imadu, ad omnia utilia sunt promptissimi, al’ se proh! dolor *kvasom* Bosanskim pokvare, i pravi *Bošnjaci* postanu; sad za sad eto vidite da ne može ništa bit a od sele dogovoritćemose.“ (Pismo I. F. Jukića fra Boni Perišiću iz Fojnice datirano 27. travnja 1841. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 118).

¹⁸⁹ „Znambo kako čene knjige, malo počne pak baci na rafu, to je običaj kod Bošnjakah, al’ znate zašto nečuvaju knjigah? ni su jih kupovali i poručivali na pet šest danah putah daleko, već što su kupili na mistu ol običajnie iza mertvih ostavše prikupili! ergo tako i čene kako su jih dobili! a meni valja pria novce poslat, pak potlan i tri put pisati damise pošalju i t. d.“ (Pismo I. F. Jukića fra Boni Perišiću iz Fojnice datirano 14. lipnja 1841. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 119).

¹⁹⁰ „Društvo, veliš propade pak mi se i ne mili! al’ što nije bilo, to propast nije moglo, a dok je *ljudih*, bitće i *družtvah učnih!* bože zdravlje...“ (Pismo I. F. Jukića fra Boni Perišiću iz Fojnice datirano 2. srpnja 1841. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 119).

ističe da on tom prilikom neće biti vođa društva.¹⁹¹ O daljnjoj inicijativi pokretanja “Kola bosanskog” moći će se pročitati u nekom od narednih poglavlja.

Potrebno je na koncu zaključiti da su se veze i suradnja između bosanskih Iliraca i hrvatskih preporoditelja odvijala na obostranu korist. U ovim početnim godinama suradnja bosanskih Iliraca ogleđa se kroz njihovo uključivanje kao dopisnika za hrvatska društva i časopise. Na osnovu pisama može se zaključiti da su želje bosanskih Iliraca u tom pogledu prevazilazile mogućnosti Gaja, Vraza i Babukića, te stoga oni nisu mogli uvijek izvršiti ono što su Ilirci od njih očekivali, osobito u pogledu objavljivanja radova. U tome se posebno ogleđa jedna prilično apsurdna činjenica, koju je i Ćorić uočio, a to je da je bilo lakše skupiti narodno blago i rukopis pripremiti za tisak, nego naći sredstva za njegovo objavljivanje.¹⁹² Upravo s razvojem veza s preporoditeljima u Hrvatskoj jačaju veze i među Ilircima u Bosni, ali u tom pogledu treba imati u vidu da oni ne uspijevaju ostvariti svoje želje, te da će za to morati pričekati bolje prilike.

2.5 Stav Iliraca prema zabrani ilirskog imena

S početkom 40-tih godina 19. stoljeća osmanske su vlasti postale svjesne širenja ilirskog duha po osmanskoj Bosni, te su uspostavile nadzor nad komunikacijama. Godine 1842. Nedić je o tome izvijestio u “Novinama”.¹⁹³ Uz sve ostale neprilike tog vremena, zabrana ilirskog imena 1843. godine¹⁹⁴ nije pogodovala razvoju ove faze preporoda. Da bosanski Ilirci nisu bili zadovoljni takvim stanjem ili da nisu ponajbolje razumijevali razloge zabrane može se vidjeti iz njihovih književnih djela, ali i iz njihove korespondencije. Tako Martić u pjesmi “K’ domorodcem” radi ukinuća ilirskog imena plače i u nesvijest pada,¹⁹⁵ a zatim druge tješi i nada

¹⁹¹ „Sad daklen šta ostaje drugo, nego da društvo opet da se počimlje skupljat, kog ja početnik da ne budem, da pače niti isti član (membran) a to lhasno može bit, jedan bio, ol nebio, sve je jedno, a eto vas dosta imade, ko ji u društvo možete stupit, a meniće sve isto bit... (Pismo I. F. Jukića fra Boni Perišiću iz Fojnice datirano 2. srpnja 1841. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 120).

¹⁹² Ćorić, Oglad o Ivanu Franji Jukiću, 38

¹⁹³ „Od Bosne imao bi vam dosta pisati, ali se nesme od Turakah, jer kad bi takovomu pismu u tragušli, mogao bi glavom platiti.“ (Martin Nedić, „S bosanske granice od mēseca Studenoga“, Ilirske narodne novine (INN), VIII, br. 8/25. 1. 1842, 31; Preuzeto iz: Vlasta Švoger, „Martin Nedić o prilikama u Bosni i Hercegovini sredinom 19. stoljeća“, *Historijski zbornik*, vol. 65, br. 2, 2012., 389).

¹⁹⁴ Babić, „Političke i kulturne prilike“, 31

¹⁹⁵ „Ćeda moja, sivi sokolovi! / Od starine slavni vitezovi, / Koja tuga – koja li nevolja? / Što ste mi se bobm obolili - / Što su zračna pomrčala lica - / Što l’ nejače muško srce kuca - / Što li topla suza suzu goni? / Gdje imena „,, nestaje!!! / Oh, ... utješ’te s’ duše ucviljene! (Grgo Martić, „K’ domorodcem“, u: *Izabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1990., 38).

se da: “Slavu slavno Slavjanin slaviti će.”¹⁹⁶ U rujnu iste te godine Jukić izražava žalost Vrazu zbog ukinuća ilirskog imena i nesuglasja koje je ta odredba proizvela.¹⁹⁷ U istom pismu govori o brizi o oko tiskanja “Narodnih ilirskih pjesama”, jer nije siguran hoće li se moći tiskati pod nazivom “ilirski”.¹⁹⁸ Na kraju moli Vrazu da mu kaže “hoće li naša narodnost održati se ili će možebit neprijateljskoj zlobi ustupiti?”¹⁹⁹ Naredne 1844. godine, prilično zbunjeni Jukić se obraća direktno Gaju kako bi saznao može li objaviti “Narodne ilirske pjesme” baš pod tim naslovom.²⁰⁰ Samo par mjeseci kasnije, iz pisma fra Boni Perišiću vidi se da je morao odustati od tog naslova “ilirski”, te se umjesto njega odlučio za naziv “bosanske”.²⁰¹

Iz izloženog se može vidjeti da je zabrana izazvala nemir među bosanskim Ilircima. Tome je svakako doprinio i manjak informiranosti od strane hrvatskih preporoditelja. Koliko se zabrana ilirskog imena uvažavala na području Bosne, odnosno Osmanskog Carstva teško je utvrditi. Primjetna je samo velika zbunjenost među bosanskim Ilircima. Stječe se dojam da su bosanski Ilirci ovu zabranu vidjeli kao gubitak identiteta, iako će se kod nekih od njih ilirizam prožimati do kraja života. Tako se može reći da se zabrana ilirskog imena u Bosni poštovala samo “de facto”, jer je Bosna tada “de iure” priznavala zakone osmanske Porte.

¹⁹⁶ „Što je vječno o neka je naše - / Nek' je naše, i nek bude naših: / Slava nam je, a i jezik nam je: / Slavu slavno Slavjanin slaviti će! / Pa nek zviždu guje jedovite / I nek' kote zelene guštere / Nek' urliču, valjda ujest neće!” (Grgo Martić, „K' domorodcem“, u: *Izabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1990., 39).

¹⁹⁷ „Dragi gospodine! ja se verlo smučujem što ove žalostne glasove ticajući se naše narodnosti – iz tih vaših stranah dobivam; tako posli ukinutja slavnog imena ilirskog, čujem nieko nesoglasje tudi medju vam vladati, daj Bože da ne bude istina! – Skoroteča pristade, Bačka vila pristade, Pčela serbska zabrani se, a od vašeg „Kola“ ni glasa ni traga nevidim i nečujem, što se vehoma bojim, da se i ono nije za sad razverglo – izlaziti pristalo?! (Pismo I. F. Jukića Stanku Vrazu iz Sutjeske datirano 22. rujna 1843. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 152-153).

¹⁹⁸ „...al sad za drugo dielo brinem se! „Narodne ilirske pjesme, koje se pievaju po Bosni“ već sam I. knjigu od 10. tabakah dotiro, pak bojim se da u Zagrebu rad naslova „ilirski“ ne će moći izaći, u tom slučaju tisko bi jih u Spletu a ti bi mi žao bilo, da ovako blago mimodje Gajevu tiskarnicu, Zagreb grad!” (Pismo I. F. Jukića Stanku Vrazu iz Sutjeske datirano 22. rujna 1843. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 154).

¹⁹⁹ Pismo I. F. Jukića Stanku Vrazu iz Sutjeske datirano 22. rujna 1843. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 154

²⁰⁰ „S' nekoliko rečih dolazim Vas moliti, u ime nekojih stvarih, od ovih naj glavnije: da sam još ove godine nahumio u vašoj tiskarnici izdati „Narodne Ilirske Pjesme, koje se pievaju po Bosni. Knjiga I i t. d.“ po meni sabrane, a što mi brigu zadaje, to je: jeli moći gledajući na okolnosti sadašnjeg vremena pod tim naslovom: *Ilirske*. izdati tudu? ja bo sam nakanio uprav pod *tim* a ne pod drugim naslovom, a to u Vašoj tiskarnici izdati!” (Pismo I. F. Jukića Ljudevitu Gaju iz Sutjeske datirano 2. ožujka 1844. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 107).

²⁰¹ „Koliko okolnosti dopuščaju toliko i tudimo; *neugasujmo duha*, i to će biti, i proći: post nubila phoebus nastojte dakle pripisivati Narodne pjesme, i ako koju imate pošaljite mi odmah, jer ću odmah i drugu knjigu ili ti dio dati na štampu, glavni uzrok dosad što nisu bile uštampane, taj je što sam želio da izajdu pod imenom „ilirski“ sad će pako pod imenom *Bosanske* izaći... (Pismo I. F. Jukića fra Boni Perišiću iz Sutjeske datirano 24. lipnja 1844. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 123).

2.6 Miješanje nacionalnih ideja: prodor srpstva

Još od vremena Barišićeve afere veze bosanskih franjevaca sa Garašaninom propagandom uopće bile su vrlo intenzivne.²⁰² S obzirom da su Srbi uspjeli pridobiti istaknute franjevce iz Bosne, od kojih vrijedi spomenuti na prvom mjestu Martića, potom Jukića i Josića, te ostale, njihove agitacije dostizale su svoj vrhunac.²⁰³ Međutim, može se reći da se pokret značajnije očitovao 1847. godine, jer je tada srpska vlada slala Ljudevitu Gaju ćiriliska slova. Prema pisanju Jelenića, te godine karlovački profesor Aleksandar Stojačković je molio Martića da postane “novi Kiril”, te njemu i ostalim franjevcima poslao na poklon svoje knjige. Uz to ga moli da za tisak pripremi jedan od molitvenika koji je u uporabi u Bosni i obećava mu ga tiskati na svoj trošak, srpskom azbukom, ili ako Martić izričito zahtijeva može i bosanskom azbukom.²⁰⁴

Za prodor srpske ideje na prostor Bosne najzaslužniji je Toma Kovačević. On je bio dio grupe koja je predvodila ustanak u Bosni 1840. godine, nakon čega se odrekao redovničkog zvanja, te otišao u Srbiju gdje je stupio u vladinu službu, pri čemu se zalagao za oslobođenje svoje domovine.²⁰⁵ I poslije toga, često je ostvarivao veze sa Bosnom, odnosno sa bosanskim Ilircima. Tako je 1854. godine boravio u Bosni kod biskupa Šunjića²⁰⁶ i redodržavnika Nedića,²⁰⁷ gdje je u ime srpske vlade predao bosanskim Ilircima 100 dukata za gradnju katoličkih crkava po Bosni i zamolio ih da se u Beograd za duhovnog pastira spremi koji od bosanskih franjevaca.²⁰⁸ Također, poznato je da je 1861. godine pozivao Martića iz Ponijeva²⁰⁹ i fra Iliju Lacića iz Foče u Brod na političke pregovore, koji su se, prema pisanju, Jelenića završili bez ikakvog uspjeha.²¹⁰

Za potrebe širenja ideje srpstva, srpska politika djelovala je preko škola, knjiga i učitelja. U tu svrhu djelovalo je i Sarajevsko društvo za proširenje srpskog imena i srpske misli, koje je otvoreno 1862. godine, te je otvoreno propagiralo propast osmanske vlasti i srpsku budućnost

²⁰² Kecmanović, *Barišićeva afera*, 76

²⁰³ Čičić, *Monografija o fra Grgi*, 102

²⁰⁴ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 185-186

²⁰⁵ Šalica, *Franjevci sjeverozapadne Bosne*, 66

²⁰⁶ Šunjić je od 3. listopada 1854. godine obnašao dužnost biskupa (Tugomir Alaupović, „Biskup fra Marijan Šunjić. (Prigodom pedesetogodišnjice smrti)“, u: *Serafinski perivoj, List za katoličku prosvjetu i zabavu*, br. 12., God. XXIV, Sarajevo, 15. prosinca, 1910., 212

²⁰⁷ Nedić je redodržavnik postao 1854. godine (Jelenić, „Prigodom stogodišnjice rođenja“, 152).

²⁰⁸ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 185

²⁰⁹ Martić se u Ponijevu (Novi Šeher kod Žepča) nalazio od 1854. do 1855. godine, kada je ponovno premješten u Sarajevo (Josip Milaković, *Fra Grgo Martić*, u: *Fra Grgo Martić: spomen knjiga*, Sarajevo, Napredak, 1906., 25).

²¹⁰ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 186

Bosne u obnovljenom Dušanovom Carstvu.²¹¹ Otvaranje srpskih škola u Bosni s upotrebom udžbenika i knjiga iz Srbije trebalo je razviti u Bosni i Hercegovini srpsku svijest, te razviti kod učenika, a i puka općenito, pogled na Beograd kao na svoje narodno središte. Na takav način pokušao je djelovati Vaso Pelagić, koji je 1866. godine otvorio bogoslovno sjemenište u Banjoj Luci. Navodno je upućivao svoje učenike u vojničke vježbe, te su ga zbog toga 1869. godine osmanske vlasti prognale u Aziju.²¹²

Ovaj prodor srpske ideje kod bosanskih Iliraca probudio je misao o slozi između Hrvata i Srba. To se naročito ispoljavalo 50-tih i 60-tih godina 19. stoljeća.²¹³ U tom pogledu Jukić je zagovarao da bosanski katolici i pravoslavci osnuju zajedničku školsku zakladu.²¹⁴ Uz njega je i Šunjić 1860. godine isticao, prema pisanju Jelenića, da su bosanski katolici po vjeri, jeziku i susjedstvu srodna braća sa Hrvatima, Slavoncima i Dalmatincima, te tom prilikom svoj jezik nazivao “serbo-hervatskim”.²¹⁵

Prisutnost srpske ideje odrazila se i na književni rad bosanskih Iliraca. Ona se ponajviše ogleda kroz prigodnice²¹⁶ i liriku. Od Nedićevih prigodnica najznačajnije su dvije koje pokazuju vezu bosanskih franjevaca sa Srbijom. Prva, “Pozdrav s kojim Visokorodnoj Gospodi Vučiću i Petronijeviću povratak u domovinu za dan 9 rujna godine 1844. Vila bosankinja čestituje”, nastala je povodom Nedićevog puta u Beograd u periodu rješavanja Barišićeve afere u Carigradu. Iz nje se vidi ta narodna misao, odnosno osjećaj bratstva i jedinstva, gdje se ostale vile okupljaju oko vile Srpkinjice. Druga prigodnica iz koje se vidi bratsko raspoloženje prema Srbima nosi naslov “Radostno živi! Svijetlom srpskom knezu Aleksandru za imendan njegov prikazana”. Kao i prva, i ova je nastala tijekom Barišićeve afere i predstavlja odraz veza bosanskog ilirizma sa narodnim buđenjima u Srbiji.²¹⁷ S druge strane, Martić u svojoj lirici

²¹¹ Babić, „Političke i kulturne prilike“, 31

²¹² Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 190

²¹³ Čičić, *Monografija o fra Grgi*, 102

²¹⁴ „Ja bih želio da zajedno i rišćani i krišćani imaju jednu glavnicu; al ako po našoj nesreći ne možemo u dobu opštemu biti ujedinjeni, možemo i nabaška rišćani za svoje, a krišćani za svoje učionice kupiti: “ako ne možemo kako hoćemo, a mi radimo kako možemo!” (Ivan Franjo Jukić, “Zemljopis i povjestnica Bosne”. Milorad Ekmečić, *Jukić, Ivan Franjo, Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Sarajevo, Svjetost, 1953., 214).

²¹⁵ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 194

²¹⁶ Prigodnice su pisali i Martić i Nedić. Martićeve prigodnice uglavnom su bile povećene biskupu Strossmayeru. O tome više može se naći u: Ružica Pšihistal, „Prigodnice fra Grge Martića biskupu Strossmayeru“, *Umjetnost riječi*, 1-2, Filozofski fakultet u Osijeku, 2007.).

²¹⁷ Drljić, „Prigodnice prvog Ilira iz Bosne“, 163-164

veliča srpske i crnogorske vladare, što najbolje pokazuje pjesma pod nazivom "Pozdrav Petru Petroviću Njegošu".²¹⁸

Već krajem 60-tih godina, može se reći da je srpska ideja kod bosanskih Iliraca gubila na značaju.²¹⁹ Tome u prilog idu političke prilike, gdje se Ilirci, Martić i Nedić kao jedini preživjeli, nisu slagali da se Bosna pripoji Srbiji,²²⁰ nego su bili za Austriju.²²¹ Mada, u trenucima kada dolazi do okupacije, njihovi stavovi nisu posve jasni i precizni.²²²

Na osnovu izloženih činjenica može se zaključiti da se ova faza preporoda dijelila u dvije grane, srpsku i hrvatsku. To je zasigurno ostavilo traga i na jednoj i na drugoj strani u pogledu narodnog djelovanja i mogućnosti ostvarivanja ciljeva u osmanskoj Bosni. Ne bi bilo ispravno reći da je prodor srpstva ugrozio rad i djelovanje bosanskih Iliraca, ali se može reći da su Ilirci sve do 60-tih godina 19. stoljeća bili prilično dezorijentirani, tj. nisu bili sigurni hoće li se prikloniti srpstvu ili hrvatstvu, te su prilično diplomatski djelovali ostvarujući suradnju na obje strane, što svakako pokazuje do koje mjere je bila (ne)razvijena hrvatska svijest u Bosni tog doba.

²¹⁸ To najbolje oslikavaju ova dva stiha: „Čini slavu rodu slavenskome, / Da se dive zemaľjske širine!!“; „Njegoši te nježno njegovali / I međ' sobom skoro ugledali!! (Grgo Martić, "Pozdrav Petru Petroviću Njegošu", u: *Izabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1990., 60-61).

²¹⁹ Babić ističe da se Martić poslije 1860. godine sve više priklanjao hrvatstvu (Babić, „Političke i kulturne prilike“, 32, a Gavran od 1866. godine (Ignacije Gavran, „Pjesnik i političar (Fra Grgo Martić, 1822-1905)“, u: *Putovi i putokazi II*, Sarajevo: Svjetlo riječi, 1988., 57). Tu politiku nastavio je slijediti i u novim državnim okvirima (Leonard Oreč, „Fra Grgine prosudbe međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini“, *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje-Zagreb, 1996., 87). Džaja tvrdi da se Martić nije razvio u nacionalistu niti kozmopolita, te da to pokazuje njegovo otklanjanje velikosrpstva bez pretjeranog naglašavanja hrvatske pripadnosti, te skepticizam u pogledu jugosla venstva (Srećko Džaja, „Politički profil fra Grge Martića“, *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje-Zagreb, 1996., 42).

²²⁰ Martić u četvrtoj glavi svojih „Zapamćenja“ izlaže svoj protest: „Veslavna vlado! Pošto se glasa i ćujemom da Srbija ište Bosnu za se, mi katolici uopće protiv toga ustajemo, budući da Srbija iza sedamdeset godina svoje uprave u svojoj zemlji nije napredovala, a drugo osobito, što je tako intolerantna prema katolićanstvu, da dosada nije dozvolila izgraditi nijednu katolićku crkvu, nego i sada u Beogradu tiha se sveta misa služi u jednoj sobi u konzulatu austrijskom. Zato protestiramo“. Potpiše dr. Galantaj i ja, a kopije toga pošaljemo svim glavnim novinama. Telegram ode, ujutro stigne u Berlin i do podne Andrassy propći ga kongresu, koji za ključni predavanje Bosne na upravu austrijskoj monarhiji.“ (Fra Grgo Martić, „Zapamćenja“, u: *Izabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1990., 356-357).

²²¹ Čičić, *Monografija o fra Grgi*, 105

²²² Jozo Džambo, „Bosanski franjevci i austrougarska okupacija BiH g. 1878.“, u: *Angažirani svećenik*, Simpозij u povodu 100. obljetnice rođenja fra Josipa Markušića, Zagreb-Sarajevo: „Kršćanska sadašnjost – Revija „Nova et vetera“, 1981., 230).

2.7 Vrhunac želje za buđenjem nacionalne svijesti

2.7.1 Nova inicijativa za “Kolo bosansko”

U vremenu poslije zabrane ilirskog imena, bosanski Ilirci nisu posustali. Iako ih je neuspjeh inicijative iz 1842. godine prilično obeshrabrio,²²³ već 1846. godine skupili su snage i energije te počeli ponovo raditi u vezi sa pitanjem osnivanja književnog društva pod nazivom “Kolo bosansko”.²²⁴ Međutim, ovaj put su svjesni da ne mogu sami djelovati, te se nadaju pomoći svojih prijatelja iz Hrvatske.²²⁵ Vjerovali su da su prilike sazrele, te da imaju položen temelj.²²⁶ Molba za osnivanje je podnesena definatoriju Bosne Srebrene tek 18. travnja 1848. godine. Ovog puta molbu su potpisali uz Jukića fra Grgo Knežević, fra Nikola Jurić i fra Tadija Kozić.²²⁷ Društvo je planiralo svake godine izdavati “Svetogled Bosanski” koji je trebao sadržavati različite teme iz književnosti, umjetnosti i ekonomije.²²⁸ Njega je trebao uređivati Ivan Franjo Jukić.²²⁹ Bosanski Ilirci su smatrali da će pomoću društva lakše dolaziti do suvremenih izdanja. Uredništvo je trebao prihvatiti Jukić, a ono se trebalo brinuti za opis starina i njihovo prikupljanje.²³⁰ Međutim, ponovo do osnivanja društva nije došlo.²³¹ Odbijeno je navodno od starješina zbog karbonarstva i od vlasti, jer su u njemu vidjele provođenje ideja ilirskog pokreta.²³² Jelenić tvrdi da je ponovna nemogućnost osnivanja društva porazno

²²³ Čičić, *Monografija o fra Grgi*, 30

²²⁴ To se vidi iz Jukićevog i Josićevog pisma Ljudevitu Gaju od 1. prosinca 1846.: „Visokoučeni Gospodine! Njekoliko rodoljubne mladeži, naumilo je s početkom nove 1847. godine, jedno književno društvo za vesti, kog će cilj biti – protěranje tminah neumitnosti, iz ove nevoljne i od svakog zapušćane slavjanske države. Naša želja velika je, istina, al' za toliko poduzetje verlo malehna snaga?“ (Pismo I. F. Jukića i B. Josića Ljudevitu Gaju iz Fojnice datirano 1. prosinca 1846. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 108).

²²⁵ U istom pismu stoji: „Sve je, što nas teši – pouzdanje u priatelje narodnosti, u čemu ako nebudemo prevareni, za isto dobar napridak neće mimoići. Medju te priatelje vas Gospodine, përvog brojimo, zato oprostite, što vas na pomoć odpërto i slobodno pozivljemo – milost od vas tražeći, da nam od nove godine, tri iztiska Narod. Nov. s Danicom, za svaki manastir po jedan, bezplatno šalje! Mi od vaše ljubavi nimalo nedvojeći, s pouzdanostju dok se u vašu milost preporučujemo; jesmo...“ (Pismo I. F. Jukića i B. Josića Ljudevitu Gaju iz Fojnice datirano 1. prosinca 1846. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 108-109).

²²⁶ Da su zaista tako mislili vidi se sa samog kraja Jukićevog pisma fra Boni Perišiću iz lipnja 1847. godine: „...kad naše društvo u život stupi onda ću ti reći Beatiqui non viderunt et crediderunt? Jeda li smo mi mimo ostali svijet prokleti. Mi imamo dobar temelj položen, ne samo za društvo, već i za *Pučke Učionice* po svoj Bosni, al od ovoga niti vrême niti okolnosti sad dopuštaju da ti ova priobćim.“ (Pismo I. F. Jukića fra Boni Perišiću iz Fojnice datirano 17. lipnja 1847. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 127).

²²⁷ Čorić, *Ogled o Ivanu Franji Jukiću*, 50

²²⁸ „Društvo ovo svake godine izdravat će po jednu knjigu, pod naslovom Svetogled Bosanski. Knjiga ova saderžavat će razne predmete: književne, umetne, i ekonomičke, njezin Saderžaj bitće u posebnom Oglasu.“ (Poziv u „Kolo bosansko“ i pravila društva 1842. godine, u: *Sabrana djela I*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 126).

²²⁹ „Brigu uredjenja ovog Svetogledja prima na se O. Fra Frano Jukić, pod pogodnom nadarenja, za svku godinu po 10. talira.“ (Poziv u „Kolo bosansko“ i Pravila društva 1848. godine“, u: *Sabrana djela I*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 126).

²³⁰ Čorić, „Ogled o Ivanu Franji Jukiću“, 52

²³¹ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 557

²³² Čorić, „Ogled o Ivanu Franji Jukiću“, 51; Isto mišljenje preuzima i Lukenda (Lukenda, *Ivan F. Jukić*, 141).

djelovala osobito na Jukića i Martića.²³³ Ipak, upornost će im u narodnom djelovanju i dalje ostati pozitivna osobina, koja će s vremenom uroditi plodom.²³⁴

2.7.2 Rad na osnivanju tiskare

Uporedo sa inicijativom za stvaranje književnog društva u Bosni, iz Jukićeve korespondencije može se iščitati i rad na osnivanju tiskare.²³⁵ Jukić je tiskaru naumio otvoriti u Fojnici i tom svrhom piše Gaju kako mu šalje Franu Glavadanovića da izuči tipografski zanat u Gajevoj tiskari.²³⁶ Istog dana i istim povodom obraća se i Anti Kaiću.²³⁷ Treba imati na umu da je Jukić u ovom projektu u početku bio sam, a kasnije su ga podržali i ostali bosanski franjevci.²³⁸ Tako se 1850. godine među kršćanima u Bosni javila opća potreba osnivanja tiskare. Očito je da su vjerovali da s Omer-pašom Latasom dolaze povoljnija vremena za njih. Time se zanosio i sam Jukić, koji je sastavio “Molbe i želje” kršćana u Bosni i predao ih 1. svibnja 1850. godine sultanu Abdul-Medžidu, a nešto kasnije ih i tiskao.²³⁹ Tu je posebno značajna 14. točka, kojom se zahtijeva da se “o zemaljskom trošku uvede štamparnica za krstjane”.²⁴⁰ Jelenić je mišljenja da su ove “Želje i molbe” bosanskih kršćana pogrešno shvaćene, te da je njihovo tiskanje odredilo i kraj Jukićevog djelovanja.²⁴¹

²³³ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 557

²³⁴ Ignacije Gavran, „Da više ne budemo raja! (O Ivanu Frani Jukiću)“, u: *Putovi i putokazi*, Sarajevo: Svjetlo riječi, 1988., 84

²³⁵ Potrebno je naglasiti da je Jukić imao želju osnivati knjižnice, narodne čitaonice i muzeje, ali o tom u izvorima nema dovoljno podataka da bi se zasebno obradilo (Ivan Markešić, „Anno Domini. Ljetopisna pamćenja Bosne Srebrene.“ *Bilten Franjevačke teologije*, Godina XLIV, br. 1-2, Sarajevo, 2017., 142).

²³⁶ „S ovim pismom priklonito jednu molbu k vama upravljam: Frano Glavadanović, rodom ovdale iz Fojnice, želeći tamo poći, da se kolikogod prosvětli i izobrazi, zamoli me, da ga vašoj dobrohotnosti preporučim, ne bi li vi dobrotu imali s njime i primili ga u vašu službu – u tiskarnicu! – Ja poznajući ljubav vašu prema bēdnlm Bošnjacim, usudih se rečenog Franju vašoj običajnoj milosti preporučiti! – Momak je prost i dobrog držanja, zna čitati i pisati.“ (Pismo I. F. Jukića Ljudevitu Gaju iz Fojnice datirano 6. listopada 1847. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 109).

²³⁷ „Ovu knjigu predat će vam Frano Glavadanović koi tamo polazi, eto piso sam g. Gaju i preporučio ga, pa ga eto i tebi preporučujem, da ga odvedeš do g. Gaja, i ako je ikako moguće, da ga primi u svoju tiskarnicu; akoli pak ne bi htio g. Gaj, ol nebi mogo primiti, to molim vas, da ga vi kako najbolje znate, tude namestite, jer će nam s vrēmenom sličnih ljudi trēbovati) – buduć da će mo mi nastojati kupiti tiskarnicu, dok se još malo smirimo.“ (Pismo I. F. Jukića Anti Kaiću iz Fojnice datirano 6. listopada 1847. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 190).

²³⁸ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 587

²³⁹ Hamdija Kreševljaković, „Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529-1878.“, u: *Građa za povijest književnosti hrvatske*, Zagreb, 1920., 10

²⁴⁰ Ivan Franjo Jukić, „Zemljopis i poviestnica Bosne“, u: *Sabrana djela I*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 325

²⁴¹ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 588; Njegovo mišljenje preuzima i Kreševljaković (Kreševljaković, „Štamparije u Bosni“, 10).

Rad na osnivanju tiskare tu nije stao. Bosanski franjevci tražili su preko bosanskog valije od Porte da se u Bosni osnuje tiskara. Molbu je predao tadašnji provincijal fra Andrija Kujundžić Huršid-paši dana 20. srpnja 1853. godine. Navodno je Huršid-paša pregledao molbu bosanskih franjevaca, napravio sitne korekcije i preko francuskog konzula Edwarda Wietta 22. srpnja poslao ju redodržavništvu u Kreševu na potpis, a 26. istog mjeseca otpremio ju za Carigrad. Međutim, Porta molbu nije uvažila, jer je bila zaokupljena ratom s Rusijom.²⁴² Godine 1857. Jukić piše iz Đakova Martiću kako će u Bosnu doći njegov rođak Anto Kaić, te izražava nadu da će Bosna imati svoju tiskaru.²⁴³

Da su se bosanski kršćani i dalje nadali osnutku tiskare svjedoči i dopis u Katoličkom Listu iz 1858. godine, u kojem se dopisnik žali na nestašicu i nepraktičnost školskih knjiga u Bosni, te ističe da tim povodom neki "rodoljupci" osnivaju tiskaru.²⁴⁴ Također, iz propisa što ih je Martić izdao 1865. godine vidi se da se još uvijek nada bosanskoj tiskari.²⁴⁵ Na koncu je otvorena tiskara u Bosni, ali ne inicijativom bosanskih kršćana, nego inicijativom Topal Šerif Osman-paše 1866. godine.²⁴⁶

2.7.3 Revolucionarni odjek u Bosni

Da se odjek revolucije 1848. godine osjetio i u Bosni svjedoče prije svega dva dopisa iz Bosne, koja su 1848. godine objavljena u „Novinama dalmatinsko-hrvatsko-slavonskim“. Jelenić ističe da u prvom dopisu od 23. svibnja bosanski kršćani govore o propasti svog kraljevstva na prevaru, o svojim tvrđavama i gradovima koji su zapušteni, zbog čega oni mole austrijske Hrvate da im se ukažu pomoć i oslobode ih. U drugom dopisu od 6. lipnja bosanski kršćani pitaju Hrvate jesu li oni žalosni zbog neprilika u Bosni, s obzirom da se Hrvati u Bosni raduju njihovoj sreći.²⁴⁷ Povodom revolucije 1848. godine Nedić piše prigodnicu pod nazivom „Danici za godinu 1848.“ i šalje ju Gaju 15. prosinca 1847. godine.²⁴⁸ U njoj on danicu i mjesec

²⁴² Kreševljaković, „Štamparije u Bosni“, 10-11

²⁴³ „Nadam se, da će tamo oko Uskera prispiti moj rođak *Anto Kaić* u ime tiskarnice, molim Te budi mu na ruci, nećemo li i mi tu sreću doživiti, da imadnemo bosansku tiskarnu.“ (Pismo I. F. Jukića fra Grgi Martiću iz Đakova datirano 25. ožujka 1857. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 189).

²⁴⁴ *Katolički list*, br. 26, 1858., 108

²⁴⁵ U točki XII piše: „Naukovne knjige, dok se naš puk ne providi svojim posebnim, nek budu iste one, što su u carstvu austrijskom propisane za pučke hrvatske škole.“ (Preuzeto iz: Kreševljaković, „Štamparije u Bosni“, 11).

²⁴⁶ Babić, „Političke i kulturne prilike“, 26

²⁴⁷ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 210

²⁴⁸ Rastko Drljić, „Prigodnice prvog Ilira iz Bosne fra Martina Nedića“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, Knjiga XVIII, Sveska 1-2., 1938., 166-167

vidi kao oličenje ilirizma.²⁴⁹ Istom prigodom Nedić sa Šunjićem slavi hrvatsko junaštvo u djelu „Pokret godine 1848. i 1849“, koje je Kukuljević objavio svojim troškom u Carigradu 1851. godine.²⁵⁰

U tijeku 1848. godine stvoreni su temelji za razvoj narodnog preporoda u Bosni.²⁵¹ Da se tada stvorila jača veza između bosanskih Iliraca i hrvatskih preporoditelja svjedoči Jukićevo pismo Babukiću, u kojem se naglašava kako „spasenje Bošnjaka“ ovisi od hrvatskog napretka.²⁵² Dakle, najveće zasluge za to povezivanje idu Jukiću, a uz njega su bili i ostali, koji su ranije željeli pokrenuti književno društvo.

Osim što je 1848. godina bila značajna za narodni preporod,²⁵³ ona je imala odjeka i na život raje u Bosni, a to je važno istaknuti jer su dva bosanska Ilirca imala zasluga u tome. Riječ je o vilajetskoj skupštini koju je u Travniku sazvao Tahir-paša radi rješavanja agrarnih odnosa između begova i kmetova.²⁵⁴ Na toj skupštini kao zastupnici katolika sudjelovali su Nedić kao zastupnik Sutjeske, Dropuljić Kreševa i Šunjić Fojnice.²⁵⁵ Dok Drljić, s jedne strane, tvrdi da su sva tri predstavnika katolika bila protiv uvođenja trećine,²⁵⁶ Šljivo, s druge strane, navodi da se uvođenju trećine usprotivio jedino Martin Nedić.²⁵⁷ Pravoslavno stanovništvo zastupao je sarajevski metropolit Ignjatije, te je on zajedno sa muslimanskim posjednicima bio za uvođenje trećine.²⁵⁸ Tahir-paša je donio odluku o uvođenju trećine. S obzirom da su kmetovi plaćali poreze različite visine, od četvrtine do devetine, ovisno od kraja u kojem su živjeli, za njih je uvođenje trećine predstavljalo preveliko opterećenje.²⁵⁹ U skladu s tim, situacija se poslije

²⁴⁹ „Mnoge vjeke mi živismo, / U tminama pokopani, / I nemilo pocipani... / Sad nam Danica vedra, / Skršiv, teške te okove, / Znanstvo trpa nam u njedra, / Sve nas svetoj slozi zove”. (Martin Nedić, “Danici za godinu 1848.” Preuzeto iz: Rastko Drljić, „Prigodnice prvog Ilira iz Bosne fra Martina Nedića“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, Knjiga XVIII, Sveska 1-2., 1938., 167

²⁵⁰ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 510

²⁵¹ Ćorić, „Ogled o Ivanu Franji Jukiću“, 52

²⁵² „Bošnjaci mnogo se od Ilirah, a osobito Hervatah uzdaju, koji ako propadnu, ondak: *naše spasenje* (podvukao I. F. Jukić) za uvek je izčezlo i propalo. Mi Boga molimo za vaš napredak. Kod nas je sve dosad fala Bogu mirno; samo što Turci prite izseći svu Raju, ako bi tko na Bosnu udario; al se mi u Boga uzdamo.” (Pismo I. F. Jukića Vjekoslavu Babukiću iz Travnika datirano 7. kolovoza 1848. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 182).

²⁵³ U tom periodu u Bosni razvio se pokret za otvaranje pučkih škola, ali o tome nešto više u poglavlju o školstvu (Papić, *Hrvatsko školstvo*,

²⁵⁴ Drljić, *Prvi Ilir Bosne*, 23

²⁵⁵ Tado Oršolić, „Uloga fra Martina Nedića kod uvođenja porezne trećine 1848. i u Posavskoj (Oraškoj) buni 1857/58.“, *Croatica Christiana periodica*, vol. 39., br. 75, 2015., 108

²⁵⁶ Drljić, *Prvi Ilir Bosne*, 23

²⁵⁷ Galib Šljivo, *Omer Lufti-paša*, Tešanj: Knjižarska kuća Planjax komerc, 2016., 78

²⁵⁸ Oršolić, „Uloga fra Martina Nedića“, 108

²⁵⁹ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849.*, Tešanj: Knjižarska kuća Planjax komerc, 2016., 509-510

uvođenja trećine nastavila pogoršavati, a ni beglučenje koje je trebalo biti ukinuto nije stvarno provedeno, nego se još na nekim mjestima nastavilo s njegovom primjenom.²⁶⁰

Iz izloženog se može zaključiti da revolucionarna godina na prostoru Bosne i Hercegovine, u kontekstu integracije hrvatske nacije, nije označila prekretnicu kao što je to bio slučaj s preporodom na području Hrvatske. Moglo bi se reći da je s tom godinom hrvatska nacionalna ideja na području Bosne i Hercegovine poprimila konkretnije obrise. Franjevci kao viši sloj buduće nacije mnogo su aktivnije počeli raditi na širenju hrvatske nacionalne svijesti, osobito među katoličkim pukom (nacionalnom masom). To je doprinosilo širenju hrvatske nacionalne ideje, ali i prividnom osjećaju homogenizacije, koji će 70-tih godina biti podloga za razvoj preporodnih ideja na prostoru Bosne i Hercegovine, a u konačnici i značajan faktor za institucionalizaciju hrvatske nacije.

2.7.4 Odnos Jukića i Omer-paše Latase kroz kontekst narodnog djelovanja

Kao što je ranije naznačeno, kršćani u Bosni vjerovali su da s Omer-pašom Latasom dolaze bolja vremena za njih, te da će Omer-pašina akcija biti ograničena na svladavanje buna.²⁶¹ U tom stavu posebno je prednjačio Ivan Franjo Jukić,²⁶² koji se s Latasom upoznao u ljeto 1850. godine. On se s njim susreo na putu u Varcar i poklonio mu prvi svezak „Bosanskog prijatelja“,²⁶³ koji je nešto prije objavljen u Zagrebu. Nedugo zatim Latas ga je pozvao u Banja Luku, nagradio ga za taj dar i zatražio od njega da ga obavještava o političkim događajima i akcijama bosanskih buntovnika.²⁶⁴ Jukić je u taj odnos ušao prilično nepromišljeno i u prevelikom zanosu te kada je govorio o Latasu govorio je o njemu kao o Slavenu, Hrvat i

²⁶⁰ Oršolić, „Uloga fra Martina Nedića“, 109; Više o ulozi Martina Nedića u Posavskoj buni može se pročitati u nastavku citiranog članka. Mada treba imati u vidu da je Nedić u svojim djelima mnogo pisao o pobunama i općenito o prilikama u 19. stoljeću (Švoger, „Martin Nedić“, 392-397).

²⁶¹ Lukenda, *Ivan F. Jukić*, 26

²⁶² Od 1849. Jukić boravi u Varcaru. Odatle je pisao Babukiću 1849. godine: „Novo g ovde nejma mo ništa, osim što se u Bosni mnoha vojska smiestja“ (Pismo I. F. Jukića Vjekoslavu Babukiću iz Varcara datirano 12. prosinca 1849. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 185).

²⁶³ „...na putu u Varcaru prikazao sam mu jedan istisak *Bos. Prijatelja*, to mu se je verlo dopalo...“ (Pismo I. F. Jukića Ljudevitu Gaju iz Banja Luke datirano 8. rujna 1850. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 113).

²⁶⁴ „...piso mi te sam za njim došo u Banjaluku... dvaput sam kod njega preko dva sata bio, nadario me sa 500. grošah; i naredio mi, da zavedem jednu obćenitu u Bosni korespondenciju političku, i da mu šaljem uredno izvjestja“ (Pismo I. F. Jukića Ljudevitu Gaju iz Banja Luke datirano 8. rujna 1850. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 113).

domorodcu. To se vidi i iz njegovih pisama Gaju²⁶⁵ i Perišiću.²⁶⁶ U pismu Gaju upoređuje Latasa sa Jelačićem i ističe kako ga je Latas bolje primio u Banja Luci nego Jelačić, te u oba pisma naglašava kako je Latas upoznat s njegovim književnim radom.²⁶⁷ Od Gaja u pismu traži da se na granici susretne s Latasom i tom prilikom mu preporuči Bosnu.²⁶⁸

Jukić nije uočio pravi smisao Latasove politike. Ćorić navodi da ga je u svemu tome zanimala vlastita želja za akcijom jer je ostao oduševljen Latasovim poznavanjem prilika u Bosni i na Balkanu, a divio se i njegovoj odlučnosti da u Bosni ponovno zavlada mir. Iako su ga njegovi najbliži prijatelji upozoravali da bude oprezan,²⁶⁹ nije ih slušao i posjećivao je Latasa u Jajcu, Banja Luci i Sarajevu.²⁷⁰ Prilikom posjete Sarajevu u listopadu 1851. godine, osim s Latasom, Jukić se susreo i s austrijskim konzulom Atanckovićem, koji nije bio naklonjen prema Jukiću, te je stoga Jukić tada imao razloga za biti na oprezu.²⁷¹ Frndić zaključuje da je Jukić postao žrtvom odnosa između Latasa u Bosni i centralne vlasti u Carigradu, gdje se saznalo ne samo za Jukićevo i Latasovo prijateljstvo nego i za Latasove pretenzije da uz pomoć Jukića otcijepi Bosnu od Osmanskog Carstva, te ju približi kršćanskim zemljama.²⁷²

Jukić je uhićen 17. siječnja 1852. godine,²⁷³ te je u sarajevskom zatvoru boravio do 3. svibnja iste godine,²⁷⁴ kada je poveden u Carigrad, a to je putovanje opisao u jednom od svojih putopisa.²⁷⁵ Taj period u zatvoru i fizički i psihički iscrpio je Jukića. Ćorić na osnovu molbe

²⁶⁵ „Omer paša, on je nesamo Hervat nego i slavjanin i domorodac, odveć uljudan i razborit...“ (Pismo I. F. Jukića Ljudevitu Gaju iz Banja Luke datirano 8. rujna 1850. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 113).

²⁶⁶ „...on je Domorodac etc. etc.“ (Pismo I. F. Jukića fra Boni Perišiću iz Varcara datirano 17. rujna 1850. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 141).

²⁶⁷ „...malo me je prijatnije primio nego Jelačić i moje mu je ime radi *književnosti* više poznato i to ko turskomu paši i Otomanskomu seraskeru, nego Hervatskom Banu i Austrijskomu Feldregmeisteru!!“ (Pismo I. F. Jukića Ljudevitu Gaju iz Banja Luke datirano 8. rujna 1850. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 113); „On je moje članke od 10. god. čito u Danici...“ (Pismo I. F. Jukića fra Boni Perišiću iz Varcara datirano 17. rujna 1850. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 141).

²⁶⁸ „Dobro bi bilo, da vi učinite jedno podvorenje Omerpaši na Bosanskoj granici, i da mu Bosnu preporučite; ako vam Austrijska politika nesmeta?“ (Pismo I. F. Jukića Ljudevitu Gaju iz Banja Luke datirano 8. rujna 1850. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 113).

²⁶⁹ To se posebno vidi u Martićevim „Zapamćenjima“: „Dođe Božić i evo ti meni Jukića na konak u Sarajevo... Pitam ga namah: „Jesi li ti moja pisma primio, datuma toga i toga?“ „Primio sam“. „Pa jesam li ti javio, da si u pogibelji?“ „Ja u to ništa ne vjerujem. To su izmišljotine austrijskog konzulata.“ (Grgo Martić, „Zapamćenja“, u: *Izabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1990., 309).

²⁷⁰ Frndić, „Refleksi Hrvatskog narodnog preporoda“, 70

²⁷¹ Ćorić navodi da je Atanacković još 1844. godine u izvještaju Meternichu tvrdio da je revolucionar i da je ravnodušan prema religiji, a uz to i anti-austrijski raspoložen. Također, 1851. godine pisao je izvještaj knezu Scharzenbergu, gdje je za Jukića istaknuo da je slavenski ultraš, nesklon Austriji, koji se žali što Bosna ne graniči s Rusijom. U tom izvještaju Atancković je naveo da je Jukić izjavio da će prekinuti sve veze s Latasom (Ćorić, „Ogled o Ivanu Franji Jukiću“, 60).

²⁷² Frndić, „Refleksi Hrvatskog narodnog preporoda“, 71

²⁷³ Lukenda, *Ivan F. Jukić*, 30

²⁷⁴ Šalica, *Franjevci sjeverozapadne Bosne*, 67

²⁷⁵ Frndić, „Refleksi Hrvatskog narodnog preporoda“, 71

franjevaca triju samostana Omer-paši Latasu za Jukića iz 25. siječnja 1852. godine, u kojoj su oni osudili Jukića zbog političkih zastranjenja te mole za milost, zaključuje kako je Jukić kriv za sve ono što se dogodilo.²⁷⁶ Tom prilikom Latas je franjevcima obećao da će po prijemu jamstvenog pisma Jukića poslati po čovjeku koga odredi Kujundžić, na što su franjevci pristali, a uz to je tražio nadoknadu novca koju Jukić nije podijelio oštećenoj raji. Naime, navodno je za bosanske bune Latas dao Jukiću 150 000 groša u ime obeštećenja nastradalih u Krajini. Jukić je 102 000 podijelio, a ostatak je zadržao.²⁷⁷ U međuvremenu je vršena istraga, u kojoj je Jukić priznao pronevjeru. Frndić smatra da je istragom oko novca Omer-paša želio opravdati svoj čin uhićenja Jukića pred katoličkom javnošću.²⁷⁸

U Carigrad je stigao 10. lipnja 1852. godine²⁷⁹ i tamo nije saslušan, ali mu je Latas navodno ponudio prelazak na islam,²⁸⁰ iz čega se može zaključiti da vijesti da je optužen zbog nevjernosti potencijalno mogu biti istinite. U međuvremenu se Latas pomirio sa bosanskim prvacima te im predložio da se zatvorenik ne vraća u Bosnu, radi sigurnosti. Dakle, predlagano je progonstvo. Iz Carigrada je Jukić krenuo 5. srpnja 1852. godine, te stigao u Rim. Iz Rima je molio provincijala bosanskih franjevaca da mu odobri povratak u Dubrovnik i na koncu mu je to dopušteno.²⁸¹ Međutim, iz Rima je prvo pokušao otputovati za Beč, ali mu to nije uspjelo, te je u travnju 1853. godine stigao u Dubrovnik.²⁸² Poznato je da je Jukića 1854. godine primio Strossmayer u Đakovo i da je tamo boravio sve do kraja 1856. godine.²⁸³

U cjelini, odnos Jukića i Latasa odredio je smjer ove faze preporoda. Jukićeva prevelika želja za narodnim djelovanjem u okolnostima koje mu nisu pogodovale stvorila je od njega „slijepog“ putnika, koji je postao žrtva Latasove politike, te u konačnici okončao život ne ostvarivši svoje snove. Upravo, promatrajući život Ivana Franje Jukića ponajbolje se može vidjeti iz kojih razloga nije adekvatno nositelj ove etape zvati preporoditeljima. To bi bilo još očitije ako bi se primjerice Jukić uporedio s Gajem. Iako su obojica ulagali mnogo truda u ostvarenje vlastitih nauma za dobrobit naroda može se zaključiti da je Gaj u tome svemu imao bolje okolnosti koje su mu omogućile da realizira većinu onoga što je zacrtao, dok je Jukića

²⁷⁶ Ćorić, „Ogled o Ivanu Franji Jukiću“, 60-61

²⁷⁷ Ćorić koristeći se pismima iz Đakovačkog dijecezanskog arhiva spominje da je Nedić pisao Strossmayeru kako je Jukić zadržao novac s Latasevim znanjem, na vodno u svrhu podizanja tiskare (Isto, 63).

²⁷⁸ Frndić, „Refleks Hrvatskog ilirizma“, 372

²⁷⁹ Frndić, „Refleksi Hrvatskog narodnog preporoda“, 72

²⁸⁰ „Izvještaj generala reda sekretaru Propagande od 21. srpnja 1852. godine“. *Ivan Franjo Jukić, Dokumentama građa*, Sarajevo, 1971., 194

²⁸¹ Frndić, „Refleksi Hrvatskog narodnog preporoda“, 72

²⁸² Ćorić, „Ogled o Ivanu Franji Jukiću“, 64

²⁸³ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 471

njegov kratki život, ali i okolnosti u osmanskoj Bosni, koštao realizacije ciljeva i želja. Uz to, razdoblje preporoda na prostoru Bosne i Hercegovine uslijedilo je 70-tih godina 19. stoljeća, pa je i u tom smislu potrebno uočiti razliku između preporoditelja i Iliraca.

2.8 Narodna i kulturna polja djelovanja Iliraca

2.8.1 Jezik i pravopis

Kada se govori o shvaćanjima bosanskih franjevacu o jeziku i pravopisu treba imati u vidu da su se oni tu dijelili u tri skupine. Prvu skupinu činili su tzv. Kujundžićevci, tj. zagovornici latiničke grafije koja se među bosanskim franjevcima učvrstila nakon reforme Andrije Kujundžića i Stjepana Marijanovića.²⁸⁴ Treba naglasiti da su sljedbenici ove skupine bili protivnici svega ilirskog. Bila je to prva reforma pravopisa u Bosni i Hercegovini, koja je objavljena pod naslovom "Institutiones grammaticae latinae idiomate illyrico" 1822. godine.²⁸⁵

Drugu skupinu činili su bosanski Ilirci, koji su prihvaćali ilirske ideje, ali su smatrali da ih treba prilagoditi bosanskoj stvarnosti odnosno bosanskoj kulturno-povijesnoj tradiciji. Zbog toga su oni, na čelu sa Martinom Nedićem, smatrali da treba zadržati kujundžićevski način pisanja te raditi na autohtonom bosanskom književno-jezičnom izričaju.²⁸⁶ Poznato je da je Nedić 1839. godine tražio od Gaja da mu tiska pjesme tradicionalnom franjevačkom grafijom, što je u suštini značilo Kujundžićevom grafijom.²⁸⁷ Mada, vremenom je Nedić prihvatio Gajev pravopis. Drljić navodi da u prilog tome svjedoči njegova prepiska u Arhivu porodice Brlić, ali i ostala prepiska sačuvana po drugim samostanima Bosne Srebrene i Provincijatu u Sarajevu.²⁸⁸

Treća skupina jest skupina Gajevaca, koji su bespogovorno prihvaćali sve ilirske ideje.²⁸⁹ Jelenić ističe kako se najveća borba između Kujundžićevaca i Gajevaca vodila polovinom 19. stoljeća, te je s drugom polovicom prevladao Gajev pravopis.²⁹⁰ U tom pogledu najznačajniji predstavnik je Ivan Franjo Jukić, koji se zalagao za uvođenje novog pravopisa. Iz

²⁸⁴ Ivo Pranjković, „Fra Frano Jukić i hrvatska jezično-pravopisna tradicija u BiH“, *Bosna franciscana, Časopis franjevačke teologije Sarajevo*, Godina V, Broj 8, Sarajevo, 1997., 131

²⁸⁵ Vlado Pandžić, „Andrija Kujundžić – hrvatski jezikoslovac i prosvjetitelj (uz 200. obljetnicu rođenja)“, *Bosna franciscana, Časopis franjevačke teologije Sarajevo*, Godina II, Broj 2, Samobor, 1994., 88

²⁸⁶ Pranjković, „Fra Frano Jukić“, 132

²⁸⁷ Pandžić, „Andrija Kujundžić“, 97

²⁸⁸ Drljić, *Prvi Ilir Bosne*, 139

²⁸⁹ Pranjković, „Fra Frano Jukić“, 132

²⁹⁰ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 503

njegovog pisma Stanku Vrazu vidi se da ima u planu pisati rječnik i slovnica.²⁹¹ On je tu svoju misao dalje propagirao u članku “Knjižestvo ilirsko”. U njemu Jukić promatra kontekst slavenstva kroz prizmu jednog književnog jezika i pravopisa prihvatljivog za sve ilirske narode, te kao rješenje vidi Gaja i njegove jezične i pravopisne norme.²⁹² Jukić se prilično potrudio da Gajev pravopis u borbi protiv Kujundžićevaca odnese pobjedu, te je on u tu svrhu 1847. godine napisao i objavio bukvar pod nazivom “Početak pismenstva i napomena nauka krstjanskoga”.²⁹³ Time je Kujundžićeva grafija potisnuta, a primat je dobila gajica.²⁹⁴ Dakle, ovime je ostvaren jedan od ciljeva koji su sebi Ilirci postavili, a time se i otvorio put jezičnoj integraciji hrvatske nacije.

2.8.2 Školstvo i obrazovanje

Bosanski Ilirci dali su veliki doprinos na polju školstva i obrazovanja općenito iz razloga jer su oni kao franjevci predstavljali najobrazovaniji slojeve društva, kao što se i ranije napomenulo, a, uz to, u svrhu razumijevanja njihove politike bio je potreban dio pismenog stanovništva.²⁹⁵ Da bi se to ostvarilo bilo je nužno pokrenuti proces otvaranja škola.²⁹⁶ Prva inicijativa za pokretanje škole javila se 31. ožujka 1830. godine kada su oci triju samostana

²⁹¹ „...mi se ovdite misli nalazimo, da će mo rječnik, i slovnica ilirsku sastaviti; svaki će nas po jedno pisme uzeti i rieči brez pomoći slovarah kupiti, kad pak to dogotovljeno bude onda će se stoprom u slovare sve za vierivati da nije koja rieč ostala...” (Pismo I. F. Jukića Stanku Vrazu iz Sutjeske datirano 22. rujna 1843. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 153).

²⁹² „Pravac ovi jeste sloga, i prvo: u pravopisu. Pravopis dakle valjalo je uvesti, koji bi na znanju narodnog jezika bio osnovan, to jest narodnome govoru shodan; samo taj pravopis mogo je sve ostale pravopise poplaviti, samo taki mogo se je od učeni primiti, a takov je slavni Gaj svojim zemljacima preporučio, pak je uslišan bio... književni jezik valjalo je uvesti, koji je bio najshodniji za sve Slavjane od Crnoga do Jadranskoga mora. To je Gaj najbolje znao učiniti, uvedši narječje ono, kojim su pisana djela neumrlg... i kojim se još danas govori u većoj strani Ilirik, u Istriji, Dalmaciji, vojničkoj Hrvatskoj, Slavoniji, Ungariji, Banatu i Bačkoj, Bosni, Crnoj Gori, novoj i staroj Srbiji i. t. d. Ovo narječje ne samo što je knjižestvom najbogatije, što je najšire, već i s toga preporuke dostojno, što je najblazije i najčistije ostalo, osobito u Bosni; ovo je Gaj primio, i ovo sadašnji ilirski književnici upotrebljavaju.” (Ivan Franjo Jukić, “Knjižestvo ilirsko”, u: *Sabrana djela I*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 91-92).

²⁹³ Čorić, Oglad o Ivanu Franji Jukiću, 83; O tome svjedoče Jukićeva pisma Babukiću: „Ovdi priklapam na gos. Gaja, jedno delce *Početak pismenstva*, moleći ga, da o svom trošku, ljubav učini štampati ga; molim vas predajte mu ga iz ruke u ruku i što vam on u ime rečene knjižice rekne, javite mi što pria; vas pako molim, kad se – ako se – metne pod štampu, da prigledate, da nebi po nepomnji korektora, uvuklo se tipografičkih falingah; da dđlo što pria ispod Censure i iz pod tiska izajde i. t. d.“ (Pismo I. F. Jukića Vjekoslavu Babukiću iz Fojnice datirano 23. ožujka 1847. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 176); „Sad pako zato najviše pišem, da se nebrinete jesamli primio poslame knjige, a drugo, i to najviše pored te moje knjižice „Početak Pismenstva“ želeći znati jesteli išta dosad učinili: jeli na duhovnoj censuri bila? i jeli već pod tisak došla? oli, hoćeli na skoro doći ili ne?“ (Pismo I. F. Jukića Vjekoslavu Babukiću iz Fojnice datirano 27. rujna 1847. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 179); „...šaljem i u jedno molim vas u ime rečenog rukp. „Početak Slovstva“ da ako još nije pod tisak metnut, i ako g. Gaj nije uslišo molbu moju, to vas ko prijatelja iskreno molim, da taj rkp. date odma na *moj račun* pod tisak g. Gaja i da se tiska *pet stotinah* istisakah...” (Pismo I. F. Jukića Vjekoslavu Babukiću iz Fojnice datirano 17. siječnja 1848. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 181).

²⁹⁴ Pandžić, „Andrija Kujundžić“, 97

²⁹⁵ Ignacije Strukić, „Kreševo“, u: *Fra Grgo Martić: spomen-knjiga*, Sarajevo: Napredak, 1906., 34

²⁹⁶ Ovdje je potrebno još jednom napomenuti da je škola u Bosni bilo i prije pokreta Iliraca. One su uglavnom djelovale uz samostane, a otvorena je i prva pučka škola u Tolisi još 1824. godine.

preko Namik-paše poslali molbu sultanu Mahmudu II da im se, između ostaloga, dopusti da kao Grci i Srbi i oni sami mogu podizati trivijalne škole, gdje se ukaže potreba za njima.²⁹⁷ Međutim, u to vrijeme u Bosni je u tijeku Barišićeva afera i tek po njenom okončanju javile su se nove inicijative za podizanjem škola.²⁹⁸

Neposredno poslije okončanja Barišićeve afere u Bosni djeluje veliki broj pismenih i obrazovanih franjevaca, od kojih se ponajviše ističu Ivan Franjo Jukić, Grgo Martić, Martin Nedić, Marijan Šunjić, te čitav niz drugih.²⁹⁹ Zbog toga je u periodu od 1847. do 1848. godine vidljiv čitav pokret za otvaranje pučkih odnosno narodnih škola po Bosni.³⁰⁰ Još 1847. godine osnovane su škole u Fojnici, Kreševu, Travniku, Livnu i Varcaru.³⁰¹ Da su podizane prilično brzo, može se zaključiti iz povijesti postanka fojničke škole, koja je, prema pisanju Jukića, dogovorena i otvorena u svega par dana.³⁰² Za školu u Varcaru se zna da su je pohađali i katolici i pravoslavci, također se zna na koji način se nastava odvijala, te što se podučavalo.³⁰³

U periodu 50-tih i 60-tih godina mreža franjevačkih pučkih škola se proširila. Papić navodi da se u tom pogledu ne govori samo o povećanju broja škola, nego i o unapređivanju unutrašnjeg života u školama.³⁰⁴ Godine 1851. došlo je osnivanja i dvaju redovnih filozofsko-bogoslovnih učilišta u Fojnici i Kraljevoj Sutjesci.³⁰⁵ Dakako, da se odraz tih prilika duguje Austriji, koja od 1854. godine daje potpore za potrebe školstva i obrazovanja u Bosni.³⁰⁶ Te potpore, ali ne samo austrijske, nego i francuske i osmanske vlade omogućile su da Martić 1864.

²⁹⁷ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 308

²⁹⁸ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 28

²⁹⁹ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 310

³⁰⁰ Ćorić, „Ogled o Ivan Franji Jukiću“, 29

³⁰¹ Tugomir Alaupović, „Jukićev list Martiću (Iz god. 1847.)“, u: *Fra Grgo Martić: spomen-knjiga*, Sarajevo: Napredak, 1906., 43

³⁰² „Karaula dok je od vas došo, sutra u jutno odma je otišo u Travnik, odazvo ga je gosp. Muselim, da bude deputat i reprezentant svih Parokah latinskog obreda u verizovu palacu na dojučem obćenitomu saboru. Kad je pošo, priporuči meni, Kutleši i Frani Terziji, da brez odmicanja otvorimo učionicu. U utorak dogovorili smo se, u srědu ljude ubavěstili, a danas fa la Bogu na njegovom daru! otvorili učionicu i dēce 36. dosad u učionicu došlo mi je.“ (Pismo I. F. Jukića fra Grgi Martiću iz Fojnice datirano 30. rujna 1847. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 187).

³⁰³ To se vidi iz prvog svezka „Bosanskog prijatelja“: „Moja Varcarska ovako stoji: 18 kršćanske muške i 12 ženske; rišćanske 17 djece broji; među ovim posljednjim ima tri oženjena đakona, koji će se zapopiti: dva sata prije podne a dva sata poslije podne stoje djeca pod mojim nadziranjem; podučavanje biva načinom Lankasterovim, tj. djeca jedna drugu uče) u njima uče Kapelani u čitanju i pisanju latinskomu i serpskomu, račun, nauku kerstjanskom, i to sve brezplato, izvan ako tkogod dragovoljno dade što god.“ (Bosanski prijatelj, „Narodne učionice po Bosni“, u: *Sabrana djela II*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 154).

³⁰⁴ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 35; Batinić po pitanju Fojnice navodi da su se za potrebe školske zgrade iznajmljivale kuće i da nije bilo inicijative za gradnju škole, bar za Jukićeva boravka (Mihovil Batinić, *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV-XXI*, Zagreb, 1913., 152).

³⁰⁵ Tomo Vukšić, „Počeci visokoga školstva u Bosni i Hercegovini“, *Obnovljeni Život: Časopis za filozofiju i religijske znanosti*, vol. 64, br. 3, 2009., 315

³⁰⁶ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 316; Od te godine i bosanski franjevci kao učitelji počinju dobivati nagrade.

godine u Sarajevu osnuje osnovnu školu za mušku i žensku djecu.³⁰⁷ Poznata je pod nazivima “Rimokatolička učiona”, “Konzularna škola”, “Sarajevska realka”, te “Škola realna”.³⁰⁸ Nastava u njoj trajala je tri godine, a djeca su podučavana čitanju i pisanju, računici, katekizmu, te su se pored toga podučavali zemljopis i povijest. Nastava je u ljetnim periodima trajala po 6h, a u zimskim 4h, te se školska godina, kao i danas, sastojala od dva semestra.³⁰⁹ Da se Martić mnogo trudio ponuditi kvalitetno obrazovanje za sve učenike svjedoči i jedno od rijetkih njegovih sačuvanih pisama iz 1865. godine, koje je upućeno glavnom carskom i kraljevskom konzulu u Sarajevu, koje treba posredovati Beču. U njemu Martić moli konzula da mu se omogući dobivanje knjiga, udžbenika i ostalih školskih pomagala.³¹⁰ Uz sve to, Martić je bio i jedan od glavnih inicijatora za otvaranje ženskih pučkih škola, te je u tu svrhu djelovao u suradnji sa tadašnjim biskupom Paskalom Vujičićem. Obratili su se Zagrebu s molbom da im se pošalje nekoliko časni sestara, koje bi mogle držati nastavu.³¹¹ To im je odobreno, te su 7. studenog 1871. godine milosrdnice sv. Vinka došle i otpočele svoj odgojni i nastavnički rad oko ženske djece.³¹² Osim u Sarajevu, škole sestara milosrdnica otvorene su i u Docu, Derventi, Banjoj Luci i Livnu.³¹³

Ni Nedić nije ostao van nastavničke profesije. U periodu od 1856. do 1861. godine boravio je u Kraljevoj Sutjesci, gdje je uz obnašanje dužnosti župnika radio i kao nastavnik redovničke mladeži. Mada se njegov doprinos školstvu ponajbolje ogleda kroz djelovanje u Tolisi od 1861. godine. Tu je podigao mušku i žensku školu, na mjestu trošne Starčevićeve škole.³¹⁴

Kroz škole i prosvjetni rad franjevci su djelovali u skladu sa ciljevima, koje su propagirali kroz svoja djela.³¹⁵ Za razvoj hrvatske nacionalne svijesti najveća uloga Iliraca u pogledu školstva i obrazovanja ogledala se kroz nabavku knjiga i školskih udžbenika, najvećim dijelom iz Hrvatske i Srbije.³¹⁶ S obzirom da je nabavka školskih udžbenika oduzimala previše

³⁰⁷ Josip Milaković, „Fra Grgo kao učitelj“, u: *Fra Grgo Martić: spomen-knjiga*, Sarajevo: Napredak, 1906., 97

³⁰⁸ Ignacije Gavran, „Fra Grgo Martić kao prosvjetni radnik“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje-Zagreb, 1996., 321

³⁰⁹ Milaković, „Fra Grgo kao učitelj“, 99-100

³¹⁰ „Početnica ABC brojem 40, katekizama 40, računica 40, zemljopisa 40, zemljovidnih karti Europe, Afrike, Azije i Australije po pet komada, historija 40 komada uz to hemisferium, malih gramatika talijanskih 40 komada.“ (Pismo Grge Martića konzulu u Sarajevu datirano 18. siječnja 1865. godine. Preuzeto iz: Stjepan Buljan, „Arhivski fragmenti o fra Grgi Martiću iz kreševskog samostana“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje-Zagreb, 1996., 288).

³¹¹ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 50

³¹² Milaković, „Fra Grgo kao učitelj“, 99

³¹³ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 335

³¹⁴ Drljić, *Prvi Ilir Bosne*, 27; 30

³¹⁵ Čičić, *Monografija o fra Grgi*, 58

³¹⁶ Ćorić, „Ogled o Ivanu Franji Jukiću“, 40

vremena, Jukić je početkom 1847. godine tiskao priručnik pod nazvom “Početak pismenstva i napomena nauka kerstjanskoga”, koji je korišten kao udžbenik u osnovnim školama u Bosni,³¹⁷ a njime je prihvaćena i ilirska grafija odnosno Gajev pravopis.³¹⁸ Mada ostaje prilično nejasno, na kojem jeziku se nastava izvodila jer ga historiografija različito naziva. Dok Batinić općenito govori o podučavanju učenika narodnom jeziku,³¹⁹ Jelenić, s druge strane, navodi kako su se učenici 60-tih godina podučavali, između ostalog, hrvatskom jeziku.³²⁰

Izvori za početnu fazu buđenja hrvatske nacionalne svijesti (prije 60-tih godina 19. stoljeća) nude jako malo informacija o jeziku, kojem su djeca podučavana u školama. Jukić kada daje podatke o svojoj školi u Varcaru navodi podatak da kapelani podučavaju učenike latinskom i srpskom jeziku.³²¹ Može se samo pretpostavljati odnosi li se ovaj podatak kod Jukića samo na pravoslavne učenike, koji su pohađali školu u Varcaru ili na sve učenike bez obzira na vjeru. To je dodatno diskutabilno iz razloga jer je Jukić još ranije u svojim radovima negirao da su Bošnjaci Srbi i isticao ih kao jedan od ilirskih naroda. Uz to bosansku azbuku nije nazivao srpskom nego “bukvicom iliričkom”.³²² Kao što je i ranije istaknuto, orijentacija Iliraca prilično je nejasna sve do 60-tih godina. Podatci o jeziku prilično se razilaze. S jedne strane, jasno se vidi da su bosanski Ilirci prihvatili Gajev pravopis, a s druge strane, primjetan je utjecaj srpstva, koji se ogledao i kroz podučavanje srpskog jezika u školama, bar u početnoj fazi buđenja nacionalne svijesti, što pokazuje da se kroz obrazovanje hrvatski jezik kao jedan od integracijskih faktora počeo upotrebljavati tek po okončanju srpskih agitacija, odnosno u onom trenutku kada su se bosanski Ilirci opredijelili za hrvatstvo.

O organizaciji školstva i procesu obrazovanja hrvatske djece u prvoj fazi preporoda moglo bi se još mnogo toga reći, ali obim ovog rada to jednostavno ne dozvoljava. Bilo je bitno naglasiti na koji način su Ilirci dali svoj doprinos školstvu i obrazovanju i koliko je bilo značajno za buđenje nacije. Već u nekim od ranijih podnaslova bilo je riječi o želji za prosvjetnim djelovanjem Iliraca. Iz izloženog se može vidjeti da ta želja nije ostala samo želja, već da su zaista položili temelje budućem obrazovnom sustavu, iako je nivo pismenosti ostao jako nizak.

³¹⁷ Lukenda, *Ivan F. Jukić*, 143

³¹⁸ Pranjković, „Fra Frano Jukić“, 133

³¹⁹ Batinić, *Franjevački samostan u Fojnici*, 149

³²⁰ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 360

³²¹ „... u njima uče Kapelani u čitanju i pisanju latinskomu i serpskomu, računu, nauku kerstjanskom... (Bosanski prijatelj, “Narodne učionice po Bosni”, u: *Sabrana djela II*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 154); Papić je u svom radu analizirao cijeli Jukićev opis vezan uz školu u Varcaru, ali je pitanje jezika zaobišao, ističući samo da je Jukić na kraju tog opisa da o značajne podatke o metodi nastave i dnevnom trajanju rada u školi (Papić, *Hrvatsko školstvo*, 32).

³²² Ivan Franjo Jukić, „Samo za sada“, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 85-86

2.8.3 Časopis “Bosanski prijatelj”

“Bosanski prijatelj” kao prvi časopis na prostoru Bosne i Hercegovine,³²³ može se reći da uz to što predstavlja najveći plod Jukićevog rada, predstavlja i najveće ostvarenje ove faze integracije. Iz Jukićevog pisma fra Boni Perišiću može se zaključiti da su pripreme za “Bosanskog prijatelja” obavljene 1849. godine, jer ga Jukić 1850. godine obavještava kako će za dvadesetak završiti prvu knjigu.³²⁴ Jelenić navodi da je 50-tih godina Jukić pozvao i Martića na suradnju, te ga zamolio da svojom pjesmom pozove u kolo svu braću.³²⁵ Uz Martića i Jukića djelovao je i Šunjić.³²⁶ Nakon što je Jukić pripremio građu za tisak, Šunjić ju je pregledao i odobrio.³²⁷ Poziv za pretplatu objavljen je u “Narodnim novinama u broju 122. od 29. svibnja 1850. godine.³²⁸ U njemu Jukić naglašava želju bosanskih Iliraca da svoju braću motiviraju na duševni i materijalni napredak.³²⁹ U ljeto te godine izašao je u Zagrebu prvi svezak “Bosanskog prijatelja” troškom Ljudevita Gaja.³³⁰ Prvi svezak bio je posvećen Josipu Juraju Strossmayeru.³³¹

Nedugo poslije prvog svezka Jukić je počeo rad na izdavanju drugog. To se vidi iz Jukićevog pisma Perišiću iz 1850. godine, gdje ga obavještava da će drugi svezak tiskati u roku od mjesec dana, te ga poziva na suradnju i moli ga da mu javi na kakav je prijem kod franjevacā naišao prvi svezak.³³² Nedugo poslije Jukić je pisao i Gaju gdje ga pita hoće li svojim troškom objaviti drugi svezak Bosanskog prijatelja i još jedno njegovo djelo pod nazivom “Opisanje

³²³ S. Grgić, Đ. Banja, „Počeci novinarstva u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1892. sa posebnim osvrtom na katoličke listove „Bosanski prijatelj“ i „Srce Isusovo““, u: *Anali poslovne ekonomije*, br. 16, Banja Luka, 2017., 1
³²⁴ „Ja sam svakako, namislio, sad u proma lietje poslati na štampu knjige „Prijatelj Bosanski“. Do 20. danah mislim ha sgotoviti i Provincialu na pregledanje poslati. Ovo će dielo, ako ima dne Prenumera na tah izlaziti svake godine.“ (Pismo I. F. Jukića fra Boni Perišiću iz Varcara datirano 27. siječnja 1850. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 138).

³²⁵ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 523

³²⁶ Isto, 546

³²⁷ Grgić, Banja, „Počeci novinarstva“, 4

³²⁸ Ćorić, „Ogled o Ivanu Franji Jukiću“, 55

³²⁹ „Od više godina nas nekoliko bosanskih domorodacah želili smo i nastojali jedno povremeno djelo izdavati, po komu bi probudili Bošnjake, da teže za napredkom duševnim i vriemenitim, nepriatne okolnosti ovo nas sve dosad smetaše... Zarat šta naumio sam u društvu mojih prijateljah, početi izdavati knjige: “Bosanski prijatelj”, u komu će članci biti izabrani i koristni koliko za umjetne, toliko za neumjetne ljude: iz ovog djela, nadam se, da će koliko Bošnjaci, toliko i druga braća Slaveni crpiti koju koristnu i nasladnu zabavu. Zato ju preporučujem svoj slavenskoj braći, jer o njihovoj podpori i darežljivosti zavisit će život ovog djela.” (“Poziv na pretplatu za časopis “Bosanski prijatelj””, u: *Sabrana djela II*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 11).

³³⁰ Fmđić, „Refleksi Hrvatskog narodnog preporoda“, 69

³³¹ Ćorić, „Ogled o Ivanu Franji Jukiću“, 55

³³² „Bosanski Prijatelja II. svezak na štampu do jedan mjesec slat ću; ne bi li i Vi što god za njega napisali. Kkako vam se dopada I.? šta mudraci naši o njemu sbore? javite mi.“ (Pismo I. F. Jukića fra Boni Perišiću iz Varcara datirano 12. listopada 1850. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 142).

Bosne”.³³³ Međutim, Gaj nije tiskao drugi svezak “Bosanskog prijatelja” na svoj trošak, a ni drugi svezak nije izašao 1850. godine. Koji je bio uzrok kašnjenju, kroz pisma se ne može ispratiti. Samo se iz Jukićevog pisma Perišiću iz 1851. godine zna da časopis u studenom još uvijek nije bio objavljen.³³⁴ Ćorić navodi da je drugi svezak objavljen krajem te godine jer je u “Narodnim novinama” objavljen Starčevićev prikaz drugog svezka 30. prosinca 1851. godine.³³⁵ Izdan je Jukićevim troškom.

Jukić je planirao objaviti uskoro i treći svezak “Bosanskog prijatelja”, ali ga je u tome poremetilo progonstvo, te se uređivanjem trećeg sveska bavio u Đakovu,³³⁶ a po polasku na liječenje u Beč predao je rukopis fra Filipu Kuniću, da ga on objavi.³³⁷ Treći svezak je objavljen tek 1861. godine, troškom Matice ilirske, a brzotiskom Antuna Jakića, te ujedno predstavlja i posljednji svezak ovog časopisa, na kojem je Jukić barem djelomično radio. Na četvrti svezak čekalo se još duže, tako da je tiskan tek 1870. godine u tiskari Ivana Vončine u Sisku, pod zaslugom Antuna Kneževića. Taj četvrti svezak ujedno je bio i posljednji.³³⁸

Prema Jukićevoj koncepciji, časopis je imao za cilj pružiti osnovna znanja iz povijesti i zemljopisa Bosne, etnografije, narodnog stvaralaštva i kulturnih djelatnosti nekih istaknutih osoba onog vremena.³³⁹ Veći dio časopisa bio je predodređen za narodno stvaralaštvo, osobito za pjesme,³⁴⁰ pripovijetke,³⁴¹ poslovice³⁴² i zagonetke³⁴³ što se osobito vidi iz prvog svezka u

³³³ „U ime II. Svezka „*Bosans. Prijat.*“ piso sam vam jesenas, a i kasnie preko Kaića pito: hoćete li pod prijašnjom pogodbom primiti trošak na se; odgovora još nejmam, molim Vas, dami preko Kaića javite što bërže ujme toga, drugo ujme ove *Piesme* hoćete li je tiskati oli ne? – Tako isto molim, da učinite i s *Opisanjem Bosne* – kad gotovo bude – onako, kako sam piso vama i kasnie Kaiću.“ (Pismo I. F. Jukića Ljudevitu Gaju iz Varcara datirano 28. studenog 1850. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 114).

³³⁴ „Ja sam skoro opet bio u Zagrebu, i Sarajevu u poslovim sam mlogim zato sam pluribus intentus etc. II. sv. *Bos. Prijat.* nadam se koi dan da mi stigne, poslatéu ti ga.“ (Pismo I. F. Jukića fra Boni Perišiću iz Varcara datirano 8. studenoga 1851. godine, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 145).

³³⁵ Ćorić, „Ogled o Ivanu Franji Jukiću“, 56

³³⁶ Kovačić, „Povijest, idejna koncepcija i struktura periodike“, 195

³³⁷ Lukenda, *Ivan F. Jukić*, 70

³³⁸ Kovačić, „Povijest, idejna koncepcija i struktura periodike“, 195-196

³³⁹ Grgić, Banja, „Počeci novinarstva“, 5

³⁴⁰ „...zato molim sve znance, prijatelje i domorodce u Bosni, da me u ovome potpomognu, te počmu sabirati i prepisivati iz usta naroda njegove pjesme ženske i junačke, meni ih poslati, da ih ol ovdje, ol u sbirci s ostalim, štampam, dok nisu propale, da služe našem narodu na diku! (Bosanski prijatelj, “Narodne pjesme”, Knjiga I, 1850., u: *Sabrana djela II*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 58).

³⁴¹ „U Bosni još jih mnogo ima nesabranih, premda jih ja još od 1840 sabiram, zato molim domorodce bosanske da mi nastoje prepisati i poslati mi jih.“ (Bosanski prijatelj, “Narodne pripovjedke”, Knjiga I, 1850., u: *Sabrana djela II*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 131).

³⁴² „Ja samo ovdie one bilježim, koje je sam čuo u Bosni, ali jih zaisto još više imade, koje ja ol čuo još nisam, ol jih zaboravio popisati zato molim bosanske rodoljube, da kad spaze koju poslovicu da pod ovo slovo spada, a ovdje je nema, neka je zabilježe i s prigodom ja ve, da ih ovdie uverstim.“ (Bosanski prijatelj, “Narodne poslovice” Knjiga I, 1850., u: *Sabrana djela II*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 139-140).

³⁴³ „Ja sam za gonetke počeo kupiti kad i druge narodne stvari, i premda sam jih nekoliko stotina napisao, još jih je sila u narodu nepobilježenih! Zato kako druge narodne stvari, tako i zagonetke preporučujem rodoljubom

kojem Jukić poziva svoje Ilirce na skupljanje narodnog blaga. On se skupljanjem narodnih umotvorina bavio aktivno i početkom 40-tih godina,³⁴⁴ kada pismima obavještava Gaja da je počeo sabirati narodne pjesme, pripovijetke i zagonetke,³⁴⁵ te da nema novca da ih tiska, zbog čega moli Gaja da ih tiska svojim troškom.³⁴⁶ Uz narodno stvaralaštvo, u Jukićevim svezcima se nastojalo donositi nove državne i zemaljske naredbe,³⁴⁷ tako da se na tim mjestima Jukić uglavnom bavi tanzimatskim reformnim aktima.³⁴⁸ Sve u svemu, časopis se pojavio u vremenu izrazito nepovoljnih društvenih i političkih uvjeta, te kao prvi postao, ne samo jedna od najvažnijih tekovina ove faze preporoda, nego i temelj novinarstva u Bosni i Hercegovini.

2.8.4 Doprinos nauci

Jedno od značajnijih kulturnih polja djelovanja bosanskih Iliraca jest nauka. Oni su se uglavnom više opredjeljivali za društvene nauke. Njihovi doprinosi su vidljivi na polju povijesti, geografije i filozofije. Nedić, Martić i Jukić su se prilično iskazali na polju povijesti i geografije. Nedić se mnogo bavio poviješću iz više razloga. S jedne strane njegovi pjesnički radovi usko su vezani uz određene povijesne događaje, a s druge strane, poznavanje turskog jezika, omogućilo mu je da bolje bude upoznat s prilikama kako u Bosni, tako i u Carstvu.³⁴⁹ Uz sve to kroz rad u samostanu upoznao se sa kroničarskim poslom te je odatle jasnije kako se

bosanskim, da nastoje bilježiti i meni jih priobćiti, da jih ovdje u redu izdajemo na svietlo i vidilo?” (Bosanski prijatelj, “Narodne zagonetke”, u: *Sabrana djela II*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 144).

³⁴⁴ „Ja sam g. 1840 počeo ove sabirati, što po meni što po prijateljima; to isto činili su domorodci M. Š. i Ljubomir Martić, svoje zbirke obojica meni predali da ih štampam, ali to učiniti ne dopustiše dosa dašnje okolnosti, koje sad su već uklonjene, i nadam se, ako Bog da, naskoro izdati;” (Bosanski prijatelj, “Narodne pjesme”, u: *Sabrana djela II*, Knjiga I, 1850., Sarajevo: Svjetlost, 1973., 57-58).

³⁴⁵ „Drugovam nejmam šta pisati što bi vam *novog* bilo, izvan da se osim narodnih piesamah i drugim dilom zabavljam „Plandovanja“ od kog kanim pervu svezku još ove godine izdati, u njoj će doći: pripoviedke, smiešice i zagonetke“ (Pismo I. F. Jukića Ljudevitu Gaju iz Sutjeske datirano 2. ožujka 1844. godine; u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 107).

³⁴⁶ „Pria dvi godine, kad sam kod vas u Zagrebu bio, najviše ste mi priporučivali: sabiranje Narodnih piesamah; ja truda nisam štedio, skupih množinu narod. P. al se sad u smetnji najdoh – neimajući troška za izdati ih što pria? u ime dakle toga uzroka, ovo nekoliko riečih pišem vam, da taj prvi dio (koga ovom prigodom šaljem na gos. St. Vraza) ima dnete ljubav tiskati ga u vašoj tiskarni o vašemu trošku, dok novci za knjige nedoju, iz koizih će se, ta *veresia* izplatiti podpuno; ako dakle tu ljubav neodrečete mi, ondak ju probćite gos. St. Vrazu, da rukopis izruči tiskarni, nečekajući prenumeranatah, ova dok vas molim izručujući se vašoj ljubavi jesam.“ (Pismo I. F. Jukića Ljudevitu Gaju iz Sutjeske datirano 31. kolovoza 1844. godine; u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 108).

³⁴⁷ „Ja sam bio obećao u I. svezku B. P. da ću priopćivati novie državne i zemaljske naredbe, nadajući se po svladanoj buni u Bosni mlogim i znatnim promienama; ali toga do sad neima, ol ako imaju kakve nove zemaljske uredbe, to su meni nepoznate.” (Bosanski prijatelj, “Deržavne uredbe”, Knjiga II., 1851., u: *Sabrana djela II*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 207).

³⁴⁸ U drugom svezku donosi poglavlja „Hattišerif od Gjül-hane“ i „Turski novi kazniteljski zakonik“, (Bosanski prijatelj, Knjiga II, 1851., u: *Sabrana djela II*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 207-211), a u trećem „Hathumajun“ (Bosanski prijatelj, Knjiga III., 1860., u: *Sabrana djela II*, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 472-478).

³⁴⁹ Drljić, *Prvi Ilir Bosne*, 97

kod Nedića javila želja za pisanjem povijesno-memoarskih radova. Neka od značajnijih Nedićevih djela na polju historije jesu: “Schematismum Almae Misionariae Provinciae Bosne Argentinae” i “Starine Bosanske”.³⁵⁰ Uz to bavio se i pomoćnim povijesnim disciplinama, osobito diplomatikom i heraldikom.³⁵¹ Filozofiju je posebno izučavao Marijan Šunjić, gdje se doprinos ogleda kroz njegovo djelo “Preludium”.³⁵² Martić je povijest koristio kao glavnu tematiku svojih književnih radova,³⁵³ a doprinos nauci ostavio je na polju geografije. U svrhu kvalitetnijeg obrazovanja u školama, on je 1871. godine objavio “Početni zemljopis za katoličke učione u Bosni.”³⁵⁴ Jukić se bavio i poviješću i geografijom. Godine 1851. u Zagrebu je objavio rad pod nazivom “Zemljopis i poviestnica Bosne, koji predstavlja njegov najvažniji rad.”³⁵⁵ Dakle, svojim djelovanjem i radom na različitim poljima može se reći da su Ilirci stvorili temelje za razvoj nauke na prostoru Bosne i Hercegovine. Iz današnje perspektive ta djela su prilično prevaziđena novim naučnim istraživanjima, ali dakako su važan povijesni izvor. Ona ponajbolje oslikavaju prostorne i vremenske prilike, ali i kroz običaje i kulturu govore mnogo o načinu života općenito i pogledima na svijet, koji su tada bili prisutni.

³⁵⁰ Drljić, *Prvi Ilir Bosne*, 97-98

³⁵¹ Detaljnije o tom Nedićevom polju djelovanja u: Drljić, *Prvi Ilir Bosne*, 105-115

³⁵² Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 466

³⁵³ Čičić, *Monografija o fra Grgi*, 103

³⁵⁴ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 415

³⁵⁵ Lukenda, *Ivan F. Jukić*, 133

3. PREPORODNA ZBIVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI

3.1 Hercegovina kao nacionalno i kulturno žarište preporoda

S obzirom da bi kroz prošlo poglavlje bilo previše kompleksno za ispratiti prilike i u Bosni i u Hercegovini, kroz odjeke su se nastojale prikazati prilike na prostoru Bosne. Stoga se ovdje potrebno ukratko osvrnuti na prilike u Hercegovini, koje su potpomogle da se ona razvije u nacionalno i kulturno žarište preporoda. Za početak je važno ponoviti da je Hercegovina od 1846. godine postala samostalna kustodija.³⁵⁶ Glavaš ističe da se od 1850. godine može pratiti napredak u razvoju Hercegovine, a to se prvenstveno ogleda kroz život katolika.³⁵⁷ Tome je, dakako, kao i u Bosni, pogodovao nešto slobodniji život na prostoru Osmanskog Carstva, koji se ogledao kroz provedbu tanzimatskih reformi.³⁵⁸ Tako su katolici na čelu sa Rafom Barišićem, kroz dobru suradnju s Ali-pašom Rizvanbegovićem, uspjeli pokrenuti inicijativu za gradnju biskupske rezidencije u Vukodolu, čija je izgradnja počela 1847. godine. Sredinom stoljeća rezidencija je premještena u Mostar.³⁵⁹ Već time se Mostar počeo oživljavati kao središte Hercegovine, a tome je doprinio i razvoj školstva. U tom pogledu je prva pučka škola otvorena 1852. godine u Mostaru, točnije u Vukodolu, potom je 1853. otvorena škola u Gorici, a 1860. godine u Veljacima, s tim da treba imati u vidu da je škole u Hercegovini karakterizirao neredoviti rad, te stalno zatvaranje na duži period, i ponovno otvaranje.³⁶⁰ Taj kulturni prosperitet potpomogao je da Mostar u periodu od 1870. do 1900. godine postane središte kulturnog života hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini.³⁶¹ Taj se period ujedno poklapa i s vremenom Hrvatskog narodnog preporoda u Bosni i Hercegovini.³⁶²

Velikog traga na razvoj hrvatske nacionalne svijesti ostavila je zasigurno i nova vlast. Naime, 1878. godine okupacijom Bosna i Hercegovina je postala sastavni dio Austro-Ugarske

³⁵⁶ Jozo Džambo, „Stoljeće fra Grge Martića, Dihotomija svjetova franjevaca Bosne Srebrene“, *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grge Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje-Zagreb, 54

³⁵⁷ Glavaš, *Život i rad fra Rafe Barišića*, 81

³⁵⁸ Džaja, *Katolici u Bosni*, 227

³⁵⁹ Glavaš, *Život i rad fra Rafe Barišića*, 94; 102

³⁶⁰ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 42

³⁶¹ Andrija Nikić, „Utemeljenje hrvatskog potpornog društva (Napretka)“, u: *Croatica Christiana periodica*, vol 27, br. 52, 2003., 137-153).

³⁶² Historiografija o fazi preporoda u Bosni i Hercegovini, prilično je oskudna, a kao razlog tome mogu se navesti teže dostupni izvori. Jedan od radova koji ponajbolje opisuje ovu problematiku jest rad Šimuna Muse iz 2007. godine, koji nastoji kroz djelovanje Franje Miličevića prikazati hrvatska narodno-preporodna postignuća u Hercegovini. Naime, ulogu preporoditelja u ovoj fazi preuzeli su na sebe hercegovački franjevci na čelu sa Franjom Miličevićem, tako da je Mostar u historiografiji predstavljen kao kulturno i nacionalno žarište preporoda. Zbog toga se može reći da se o preporodnoj fazi u Bosni i Hercegovini piše iz pozicije djelovanja Franje Miličevića, pri čemu je poseban na glasak na osnivanju tiskare i pokretanju listova.

Monarhije, gdje je imala poseban državno-pravni položaj.³⁶³ Ona je kao pokrajina smatrana općedržavnim područjem, u čijoj su upravi sudjelovali Zajednička vlada i vlade Austrije i Ugarske.³⁶⁴ U vremenu okupacije kod hrvatskog dijela stanovništva prevladala je velikohrvatska ideologija Stranke prava.³⁶⁵

Iako je katoličko stanovništvo još decenijama unatrag u okviru Osmanskog Carstva imalo podršku austro-ugarske vlasti, s njenim dolaskom u ove krajeve susrelo se i s određenim poteškoćama, osobito ako se govori o procesu integracije hrvatske nacije, točnije o Hrvatskom narodnom preporodu, kao jednoj od njegovih faza. Naime, da bi održala vlast pod kontrolom i ostvarila svoje interkonfesionalne ciljeve, Monarhija je nastojala onemogućavati širenje svih nacionalnih pokreta, pa tako i hrvatskog. Mada, početkom 20. stoljeća vlast je svoje mjere popustila, pa se proces nacionalne integracije mogao dovesti do konačnice, odnosno do institucionalizacije nacije.³⁶⁶ U skladu s tim, može se zaključiti da je proces hrvatske nacionalne integracije u početnim godinama austro-ugarske vladavine naišao na određene prepreke, o kojima će se kasnije i detaljnije pisati, ali vlast kao takva nije uspjela onemogućiti njegov razvoj.

3.1.1 Početci tiskarstva i nakladništva

O hercegovačkoj tiskari pisali su Julijan Jelenić, Hamdija Kreševljaković, Leo Petrović, Todor Kruševac i Šimun Musa. U pogledu nje u historiografiji uglavnom je diskutabilno pitanje pod čijom zaslugom je osnovana i tko je njen idejni tvorac. Jelenić naglašava da je ideja o osnivanju tiskare potekla od biskupa Kraljevića, ali da je realizaciju te ideje izvršio Franjo Milićević 1872. godine.³⁶⁷ Kreševljaković je mišljenja da je tiskara djelo Franje Milićevića, i pri tome isključivo tvrdi da oni koji smatraju da je to djelo biskupa Kraljevića nisu u pravu.³⁶⁸ Uz to tvrdi, da bi se tiskara od samog početka zvala Franjinim imenom, ali su je u tome spriječile

³⁶³ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Sarajevo: Svjetlost, 1976., 12

³⁶⁴ Isto, 27; Neki su smatrali da je Bosna i Hercegovina kolonijalni posjed Monarhije. Imamović je po tom pitanju mišljenja da je Austro-Ugarska na prostoru Bosne i Hercegovine vodila kolonijalnu ekonomsku politiku, ali se njihov međusobni državno-pravni odnos ne može označavati pojmom kolonije. U skladu s tim, zaključuje da je Bosna i Hercegovina unutar Monarhije predstavljala „corpus separatum“ (Isto, 30-31).

³⁶⁵ Srećko Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918): Inteligencija između tradicije i ideologije*, Mostar-Zagreb: Ziral, 2002., 200

³⁶⁶ Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb: Globus, 1985., 149

³⁶⁷ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, 591

³⁶⁸ Kreševljaković, „Štamparije u Bosni“, 20

regule franjevačkog reda.³⁶⁹ Petrović kada govori o ovom pitanju poziva se na korespondenciju između Kraljevića i Martića iz 1868. godine, te zaključuje da se iz toga jasno vidi da je Kraljević imao želju osnovati tiskaru većeg opsega, koja će okupiti ne samo bosansko-hercegovačko, nego i dalmatinsko svećenstvo. Dalje ističe da je postojala suradnja pri osnutku tiskare između fra Petra Kordića i Franje Milićevića, te da je tek po osnutku tiskare Franjo Milićević pozvan da se vrati iz Dalmacije i preuzme upravu tiskare.³⁷⁰ Kruševac u svom radu ističe da je Franjo Milićević 1871. godine došao u Mostar na poziv biskupa Kraljevića, jer se s njim dogovorio o osnivanju tiskare.³⁷¹ Poslije ova četiri istraživača, Musa prilično diplomatski ističe da je Franjo Milićević sa svojim suradnicima u Mostaru 1872. godine osnovao Tiskaru katoličkog poslanstva, koja ujedno predstavlja prvu hrvatsku tiskaru u Bosni i Hercegovini, te uopće prvu tiskaru u Hercegovini,³⁷² što je možda i ispravnije s obzirom da je važnije naglasiti ulogu te tiskare za Hrvatski narodni preporod u Bosni i Hercegovini, ali i općenito za bosansko-hercegovačko društvo, jer bio Franjo Milićević³⁷³ osnivač ili ne, neosporno je da je njegovim radom i trudom ova tiskara postala središte kulturno-prosvjetnog rada.

Godine 1871. po povratku u Mostar, Milićević je započeo s pripremanjima za nabavku i rad tiskare te zbog toga iste godine otišao u Zadar kod tiskara Spiridona Artala na obuku.³⁷⁴ Po završetku priprema osiguran je novac za kupovinu i tiskara je poručena na zahtjev biskupa Kraljevića iz Beča.³⁷⁵ U Mostar je stigla u ožujku 1872. godine, ali je odmah zaplijenjena od strane osmanske carinske vlasti.³⁷⁶ Potom su uslijedile uporne molbe konzula Relje i biskupa Kraljevića, nakon kojih je Carigrad dao potvrdu za otvaranje tiskare uz nekoliko uvjeta: da se po tiskanju knjige ili lista jedan primjerak treba dostaviti u Carigrad, odnosno Carskoj biblioteci, i da pod obavezno prije tiskanja vlast treba prekontrolirati pripremljeni materijal.³⁷⁷ Ti uvjeti su prihvaćeni i tiskara je dopremljena u Vukodol, u biskupsku rezidenciju, točnije u

³⁶⁹ Kreševljaković, „Štamparije u Bosni“, 20

³⁷⁰ Leo Petrović, „Prva hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini“, u: *Kalendar NAPREDAK*, Sarajevo, 1937., 49

³⁷¹ Todor Kruševac, „Listovi don Franje Milićevića“, IX/1, br. 9/1, *Sarajevo*, 1978., 334

³⁷² Šimun Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća u Hercegovini“, *Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 2, 2007., 16

³⁷³ Franjo Milićević hrvatski je preporoditelj, književnik, jezikoslovac i etnolog. (Marija Vasilj, „Fra (don) Franjo Milićević, hrvatski narodni preporoditelj (u povodu 180. obljetnice njegova rođenja)“, *Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. XI, 2016., 259). Rođen je 10. listopada 1835. godine u Velikom Ograđeniku kod Mostara. Zaređen je bio 1856. godine i tada poslan u Italiju da uči filozofske i bogoslovne nauke. Po završetku školovanja, godine 1861. vratio se u domovinu i bio jedne vrijeme duhovni pomoćnik u selima Veljacima i Gradinićima, a zatim je po pozivu provincijala redodržave Presvetog otkupljenja prešao na rad u Dalmaciju, ostajući i dalje član Hercegovačke kustodije. Najveća životna ostvarenja vežu se uz tiskaru i pokretanje časopisa (Kruševac, „Listovi don Franje“, 334).

³⁷⁴ Kruševac, „Listovi don Franje Milićevića“, 334

³⁷⁵ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 21

³⁷⁶ Kruševac, „Listovi don Franje Milićevića“, 334

³⁷⁷ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 21

prostorije Pučke učione koja će zbog toga biti premještena u franjevačku kuću.³⁷⁸ Djelatnost je počela pod nazivom “Tiskara katoličkog poslanstva u Hercegovini” (“Typhographia Missionis Catholicae in Hercegovina”).³⁷⁹ Tiskara je nekoliko puta mijenjala ime: „Tiskara katoličkog poslanstva u Hercegovini“, „Franjevačka tiskara“, „Franjevačka pečatnica“, „Tiskara fra Franje Milićevića“, „Tiskara „Glas Hercegovca““, te „Hrvatska dionička tiskara“.³⁸⁰ Franjo Milićević je bio direktor i glavni urednik.³⁸¹ U pogledu afirmacije hrvatske nacije iz ovih naziva vidi se koliko je vremena trebalo proći da bi tiskara u nazivu dobila hrvatski predznak.

Među prvim radovima objavljeni su: “Pravopis za niže učione katoličke u Hercegovini Franje Milićevića, “Schematismus franjevački” fra Petra Bakule te Milićevićev kalendar “Mladi Hercegovac”.³⁸² Međutim, te knjige navodno nisu zadovoljavale grafičkim kvalitetama, i slova su bila loša, pa je stoga bilo potrebno naručiti dio opreme i to je i učinjeno. Oprema je naručena iz Trsta, te je omogućeno kvalitetnije tiskanje. Time su bili privučeni i pripadnici drugih naroda da tiskaju svoja djela u Milićevićevoj tiskari.³⁸³ Iako su u početku iz tiska izlazile knjige nešto slabije kvalitete, može se zaključiti da su one bile od velikog značaja za preporodna zbivanja na području Hercegovine. Kao takve omogućile su kvalitetniju poduku i obrazovanje općenito, ali i brže širenje informacija, s obzirom da su toj tiskari tiskane i novine. Time su preporodne ideje dopirale do većeg dijela stanovništva, odnosno nisu bile ograničene samo na inteligenciju.

Biskup Kraljević vršio je nadzor nad tiskarom sve do 1876. godine. Tada se naglo odmaknuo od tiskare, koja je ostala u vlasništvu franjevačke zajednice. Međutim, ni to nije dugo potrajalo. Već naredne godine i franjevačka zajednica se odrekla tiskare. Zbog toga su otpočele velike poteškoće u njezinu radu.³⁸⁴ Dana 17. siječnja 1877. godine Milićević se obratio s tri zahtjeva franjevačkim vlastima u Rimu. Prvi zahtjev je bio da ostane u Mostaru i nastavi rad u tiskari, drugi, da prijeđe u Makarsku i isti posao obavlja u krugu tamošnje franjevačke provincije, i treći, da ode u Sarajevo u bosansku franjevačku zajednicu i tamo prenese tiskaru. Već 5. veljače 1877. godine javljeno mu je iz Rima da mu se prvom zahtjevu ne može udovoljiti, a da će drugi i treći zahtjev biti riješeni ukoliko nađe zajednicu koja će ga primiti. Nakon toga,

³⁷⁸ Kreševljaković, „Štamparije u Bosni“, 21

³⁷⁹ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 21

³⁸⁰ Petrović, „Prva hrvatska tiskara“, 51; Musa ističe da upravo te izmjene pokazuju Milićevićev odnos prema tiskari, redovničkoj franjevačkoj zajednici i crkvenim vlastima uopće, pa čak i prema državnim vlastima (Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 21).

³⁸¹ Kruševac, „Listovi don Franje Milićevića“, 334

³⁸² Petrović, „Prva hrvatska tiskara“, 51

³⁸³ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 21

³⁸⁴ Petrović, „Prva hrvatska tiskara“, 52

Milićević se ponovno obratio Rimu, ali je ovaj put zamolio da mu se dopusti premještanje tiskare kod brata Šimuna u Mostar ili, pak, u Metković.³⁸⁵ Uz to, za sebe je zatražio sekularizaciju, ako već nema drugog načina da ostane u franjevačkoj zajednici. Sekularizacija mu je jedino bila dopuštena 25. rujna 1877., i to ukoliko sam nađe biskupa koji će ga prihvatiti. On je prihvatio “privremenu” sekularizaciju, te je od 1878. godine obnašao službu župnika u mjestu Piramatovce kod Skradina.³⁸⁶ U tom periodu tiskaru je prema njegovim uputama vodio njegov brat kod kojeg je tiskara bila i smještena.³⁸⁷ Time je tiskara, ne prekidajući kontinuitet, dočekala Milićevićev povratak u Mostar, koji se dogodio krajem 1882. godine.³⁸⁸ Njegovim povratkom nastupilo je novo razdoblje u radu tiskare, koje je trajalo sve do 1896. godine kada je tiskara službeno prestala s radom.³⁸⁹ Po povratku iz Dalmacije, Milićević se mnogo posvetio tiskarstvu i izdavaštvu.³⁹⁰ Tada je sastavio i prvu radničku tarifu u Bosni i Hercegovini pod nazivom “Pravila za tiskaru don Franje Milićevića u Mostaru. Uz to, tiskara je bila i škola za mnoge grafičare, ne samo katolike, nego i muslimane i pravoslavce.”³⁹¹

Njegov najveći protivnik bila je austrijska vlast. Ona ga je dugo sprječavala, a na kraju mu i oduzela tiskaru. Mada, Milićević tu nije stao, nego je svoje ideje o osnivanju tiskare prenio na svog sinovca Aziza Milićevića.³⁹² U cjelini se može zaključiti da je Milićevićevim osnivanjem tiskare omogućeno buđenje izdavačke, novinske, književne, publicističke, pedagoške, pa u konačnici, i političke i kulturne djelatnosti u Hercegovini. Ponajviše njegovim zalaganjem, Mostar je na prijelazu stoljeća postao kulturno središte, poznato i van granica Bosne i Hercegovine.

3.1.2 Čitaonice i društva

U dopreporodnoj fazi, odnosno kroz odjeke Hrvatskog narodnog preporoda u Bosni i Hercegovini moglo se vidjeti koliki su napori ulagani da se pokrene jedno književno društvo i to na kraju bezuspješno. Dakle, tek od 60-tih i 70-tih godina 19. stoljeća prilike u Bosni i Hercegovini na tom polju postale su nešto realnije, a osobito je traga u tome ostavila austro-

³⁸⁵ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 24

³⁸⁶ Petrović, „Prva hrvatska tiskara“, 52

³⁸⁷ Kreševljaković, „Štamparije u Bosni“, 21

³⁸⁸ Petrović, „Prva hrvatska tiskara“, 52

³⁸⁹ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 25

³⁹⁰ Kruševac, „Listovi don Franje Milićevića“, 335

³⁹¹ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 25

³⁹² Kruševac, „Listovi don Franje Milićevića“, 33

ugarska vlast.³⁹³ Mada, treba imati u vidu da je još uvijek bilo nerealno ili zahvaljujući Kallayevoj politici nemoguće za očekivati da se u ovom periodu počnu osnivati politička društva i ustanove. Upravo, iz te nemogućnosti političkog organiziranja, domaće hrvatsko stanovništvo započelo je s poduzimanjem inicijative okupljanja na konfesionalnoj osnovi organizirajući pjevačka društva, čitaonice, škole i gospodarske institucije. U početku je inicijativa za osnivanje hrvatskih kulturnih društava u Bosni i Hercegovini dolazila od franjevaca, a kasnije im se pridružuju činovnici te fakultetski obrazovana omladina, koja se dobrim dijelom oslanjala na pomoć građanstva.³⁹⁴

Najpoznatija čitaonica osnovana je 1861. godine u Hindinu hanu u Mostaru, a zatim je 1890. godine osnovana čitaonica na Humcu. Općenito, u čitaonicama su se, kao i Hrvatskoj, održavala predavanja, organizirane su zabave i predstave, a često su vođeni i razgovori o aktuelnim političkim temama.³⁹⁵ Uz čitaonice, u to vrijeme otvarala su se različita kulturna i umjetnička društva. Ta su društva vršila funkciju osnovne škole u podizanju hrvatske nacionalne svijesti.³⁹⁶ Godine 1875. osnovano je Katoličko pjevačko društvo "Kosača".³⁹⁷ Uz njega je otvorena i knjižnica, koja je osnutkom Hrvatskog pjevačkog društva "Hrvoje" 1888. godine,³⁹⁸ osnovanog inicijativom Pashala Buconjića,³⁹⁹ premještena u njegove prostorije. S obzirom da su se redovito nabavljale nove knjige, knjižnica je ubrzo bila opremljena svim važnijim djelima hrvatskih književnika, ali i periodikom, novinama i zabavnom literaturom. Međutim, sve je to prolazilo cenzuru državne vlasti, koja je iz straha zbog nacionalnog buđenja zabranjivala određena djela.⁴⁰⁰ Godine 1899. vlada je dopustila osnivanje pjevačkog društva u Travniku pod nazivom "Vlašić", te podržala otvaranje Hrvatskog društvenog doma u

³⁹³ Ismet Ovčina, „Pisana riječ i biblioteke u Bosni i Hercegovini do XX. Stoljeća“, *Bosniaca*, br. 24, 2019., 86

³⁹⁴ Đaković, *Političke organizacije*, 150

³⁹⁵ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 13-14

³⁹⁶ Đaković, *Političke organizacije*, 166

³⁹⁷ Andrija Nikić, „Veze između bosanske i hercegovačke franjevačke zajednice od 1844. do 1945.“, u: *Nova et vetera*, Revija za filozofsko-teološke i srodne discipline, Godina XXXI., Svezak I-II, Sarajevo, 1981., 210

³⁹⁸ Babić u svom radu ističe kako austro-ugarska politika Hrvatima načelno nije dopuštala da svoje čitaonice nazivaju imenima hrvatskih povijesnih osoba, primjerice imenom kralja Tomislava ili Zvonimira, već se sugeriralo da se za tu svrhu uzme neko bosansko-hercegovačko ime. Time se nastojalo doprinosti stvaranju bosanske nacije, što je bio jedan od glavnih ciljeva Kalláyeve politike u Bosni i Hercegovini. U tom pogledu su vlasti dopustile i osnivanje Hrvatskog pjevačkog društva u Mostaru, ali kada je to Društvo zatražilo preimenovanje u Pjevačko društvo Zvonimir, Vlada je to odbila, te je tek 1898. godine odobren naziv Hrvatsko pjevačko i glazbeno društvo „Hrvoje“ (Marko Babić, „Austro-ugarsko zatiranje hrvatskog identiteta u Bosni i Hercegovini“, u: *Znanstveni skup Didak Buntić – čovjek i djelo*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2009., 48). Đaković u svom radu navodi kako je vlada odobrila promjenu naziva društva kako bi ono bilo protuteža ekspanziji srpske nacionalne ideje (Đaković, *Političke organizacije*, 167).

³⁹⁹ Velimir Blažević, „Biskup o. Pashal Buconjić“, u: *Serafinski perivoj, List za katoličku prosvjetu i zabavu*, br. 12., god. XXIV, Sarajevo, 15. prosinca 1910., 214

⁴⁰⁰ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 13

Sarajevu.⁴⁰¹ Stvaranjem hrvatskih kulturno-umjetničkih društava, kao što su Hrvoje u Mostaru i Trebević u Sarajevu, oživljen je i kazališni život u Bosni i Hercegovini.⁴⁰² Svrha tih društava bila je vezana uz njegovanje pjevanja i glazbe, unapređivanje društvenosti, priređivanje zabava, poučnih predavanja i slično. Kroz učlanjivanje i rad u društvu katolici su shvaćali svoju obavezu i dužnost koja se ogledala kroz rad na buđenju hrvatske nacionalne svijesti. U tom pogledu uspješno su se, u konačnici, izborili da društva u nazivu imaju nacionalni predznak.⁴⁰³ Može se zaključiti da je ovaj kulturni i nacionalni polet 70-tih i 80-tih godina označio preporodno doba na prostoru Bosne i Hercegovine. Iako je taj period obilježen smjenom vlasti, koja je nastojala franjevcima kao nositeljima Hrvatskog narodnog preporoda onemogućiti djelovanje na nacionalnom polju, sam preporod se nastavio i dalje razvijati. Stvaranjem čitaonica i društava preporod je zahvatio šire slojeve stanovništva, što je svakako značajan iskorak u odnosu na odjeke, a i od općenitog je značaja za sam proces integracije hrvatske nacije, jer su ovim napretkom stvoreni temelji da se početkom 20. stoljeća hrvatska nacija na prostoru Bosne i Hercegovine institucionalizira.

3.1.3 Novinska djelatnost

Ovo preporodno razdoblje, ali i austro-ugarsko u cjelini, obilježila je pojava velikog broja listova, koji su imali za cilj prikazati društveni, politički, gospodarski i kulturni život općenito u Bosni i Hercegovini. Za preporodnu fazu neminovno je da su najveći utjecaj imali listovi Franje Milićevića, a to su: "Hercegovački bosiljak", "Novi hercegovački bosiljak", "Glas Hercegovca".⁴⁰⁴ O listovima Franje Milićevića, osim "Osvita",⁴⁰⁵ govorio je prilično pregledno i sistemačno Todor Kruševac 1978. godine, te se daljnje historiografsko istraživanje uglavnom oslanjalo na taj rad. Iako od početka nije imao dozvolu za političko djelovanje, jasno je da je Milićević, kao što to ističe i Musa, na neki način afirmirao pravaštvo kao ideologiju i političku perspektivu, te na taj način radio na integraciji i nacionalnom jedinstvu hrvatskog naroda.⁴⁰⁶ Kada se tek sporadično osvrće na listove u jednom prilično ostrašćenom radu, koji govori o

⁴⁰¹ Đaković, *Političke organizacije*, 167

⁴⁰² Šimun Musa, „Hrvatska drama u Bosni i Hercegovini od Matije Divkovića do danas“, *Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 4, 2008., 347

⁴⁰³ Đaković, *Političke organizacije*, 167-168

⁴⁰⁴ Vasilj, „Fra (don) Franjo Milićević“, 259

⁴⁰⁵ Urednik *Osvita* nije bio Franjo Milićević, već njegov sinovac Ivan Aziz Milićević, te vjerojatno zbog toga Kruševac se nije osvrnuo na ovaj list, iako je Franjo Milićević bio aktivni sudionik u stvaranju uređivačke politike lista (Irina Budimir, „Jezik Osvita; Pravopisne, grafijske i jezične (ne)dosljednosti u Osvitu“, *Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 2., 2007., 283).

⁴⁰⁶ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 35

zatiranju hrvatskog identiteta u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske uprave, Babić ističe da su Milićevićeva glasila predstavljala otpor hrvatskom odnarođivanju,⁴⁰⁷ koje je ujedno i glavna tema njegovog rada. Kodrić-Zaimović tvrdi da se posljedica razvoja tiskarske, ali i novinske djelatnosti ogleda kroz pojavu knjižarske djelatnosti.⁴⁰⁸ U cjelini gledano, bez obzira što je nemoguće te listove promatrati van konteksta pravaške ideologije koja neminovno dominira, ipak želja za narodnim jedinstvom i približavanje nacionalnih ideja nižim slojevima, dakako, predstavlja jednu važnu pozadinu za sam tijek i razvitak preporoda u Bosni i Hercegovini.

3.1.3.1 Hercegovачki bosiljak

Nakon što se Milićević vratio u Mostar, uz zalaganje oko tiskare, poslao je zahtjev austro-ugarskim vlastima da mu odobre izlaženje novina. Da je ta molba odobrena vidi se iz rješenja koje je dobio od 26. srpnja 1882. godine, a kojim su propisani uvjeti pod kojima može izlaziti "Hercegovачki bosiljak". Zahtijevalo se da novine izlaze dva puta mjesečno, da list ne zadire u političke i vjerske teme, te je istaknuto da list neće imati potporu vlasti.⁴⁰⁹ Prvi broj novina izašao je 1. rujna 1883. godine i naznačeno je da je riječ o novinama za "zabavu, pouku i književnost".⁴¹⁰ Bio je namijenjen najširim narodnim slojevima.⁴¹¹ Kao vlasnik i urednik naznačen je Franjo Milićević, a Stjepan Dragoni označen je upraviteljem. List je većim dijelom tiskan latinicom, a neki dijelovi i ćirilicom.⁴¹² Riječ je o listu koji je bio naglašeno hrvatski usmjeren, ne samo po svom sadržaju, donoseći članke iz povijesti, književnosti, dosjetke i narodne umotvorine,⁴¹³ ali i gospodarske savjete, nego i po nekim vanjskim oznakama poput pisma, jezika, označavanja mjeseci, narodnih imena i slično.⁴¹⁴

Međutim, novine nisu dugo izlazile u skladu sa propisanim uvjetima. Kroz list se ubrzo počeo propagirati starčevićanski politički program, te narodni pokret u Dalmaciji, zbog čega su ga vlasti nastojale suzbiti i zabraniti. Državna je uprava oštrom cenzurom zabranila bilo kakve

⁴⁰⁷ Babić, „Austro-ugarsko zatiranje hrvatskog identiteta“, 51

⁴⁰⁸ Lejla Kodrić-Zaimović, „Sinkretizmi baštinskih ustanova u Bosni i Hercegovini: Prilog naučnoj valorizaciji njihovih historijskih veza i aktuelnih odnosa“, *Bosniaca*, br. 24, 2019., 65

⁴⁰⁹ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 30

⁴¹⁰ Kruševac, „Listovi don Franje Milićevića“, 336

⁴¹¹ Đaković, *Političke organizacije*, 157

⁴¹² Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 31

⁴¹³ Đaković u sadržaju samog lista primjećuje ilirske tradicije, posebno se pozivajući na programski članak u kojem je rečeno da je zadaća lista skupljati narodno blago i kulturno podizati narod, ali i raditi na slozi i jedinstvu među drugim narodima (Đaković, *Političke organizacije*, 157).

⁴¹⁴ Kruševac, „Listovi don Franje Milićevića“, 336

političke sadržaje u listu, a osobito se vodilo računa da se hrvatsko ime ne spominje i da se nacionalne ideje potisnu po strani. Kao posljedica pisanja političkih tema, vlasti su list orijentirale isključivo na neutralno zabavno štivo, ali su bile primorane, u konačnici, zabraniti njegovo izlaženje.⁴¹⁵ Tako je dopisom od 22. lipnja 1884. listu oduzeta koncesija i izrečena je zabrana izlaženja lista.⁴¹⁶ Samo tri dana poslije, Zemaljska je vlada izvijestila Zajedničko ministarstvo za financije da se don Franji Milićeviću oduzima koncesija.⁴¹⁷

3.1.3.2 Novi hercegovački bosiljak

Da je Milićevića bilo teško poremetiti i uzdrmati pokazuje podatak da je samo dan kasnije poslao žalbu Visokom zemaljskom guberniumu iznoseći društvene i osobne razloge zbog kojih bi trebale postojati bar jedne novine u Mostaru. Prema njegovoj zamisli, list bi se zvao “Novi hercegovački bosiljak”, a odrekao bi se političkih i vjerskih tema.⁴¹⁸ Ponovno je, 13. kolovoza 1884. godine, Zemaljska vlada odlučila ispuniti Milićevićeve molbe i dala mu na koncesiju list. Uvjetovala ga je preventivnom cenzurom i mogućnošću oduzimanja koncesije bilo kada bez navođenja razloga za to.⁴¹⁹

Dana 23. kolovoza 1884. godine izašao je prvi broj “Novog hercegovačkog bosiljka”.⁴²⁰ Milićević i Dragoni ostali su na čelu lista. U odnosu na “Hercegovački bosiljak” list je bio tehnički kvalitetniji, nešto većeg formata, bez oznaka rubrika ispod natpisa i bez prijašnjih ćirilicnih natpisa, iako je i dalje donosio tekstove na ćirilici.⁴²¹ Izlazio je jednom tjedno, a sadržaj je ostao hrvatskog usmjerenja, samo tematski nešto raznovrsniji.⁴²²

3.1.3.3 Glas Hercegovca

S obzirom da se obvezao Vladi da neće pisati o političkim temama, ovog puta nije na svoju ruku samo počeo nego je 4. srpnja 1885. godine tražio od Vlade proširenje lista i

⁴¹⁵ Đaković, *Političke organizacije*, 157

⁴¹⁶ Budimir, „Jezik Osvita“, 285

⁴¹⁷ Kruševac, „Listovi don Franje Milićevića“, 339

⁴¹⁸ Musa, „Hrvatska narodnopreporodna postignuća“, 32

⁴¹⁹ Kruševac, „Listovi don Franje Milićevića“, 340

⁴²⁰ Petrović, „Prva hrvatska tiskara“, 53

⁴²¹ Kruševac, „Listovi don Franje Milićevića“, 340

⁴²² Musa, „Hrvatska narodnopreporodna postignuća“, 32

političkim temama, za što je već 23. srpnja iste godine dobio odobrenje.⁴²³ To je u tim trenucima bilo moguće, jer austro-ugarske vlasti nisu zabranjivale politiku u novinama, a, čak, ni političke listove.⁴²⁴ Međutim, vlasti su otezale s izdavanjem rješenja na podneseni zahtjev. Razlozi se uglavnom mogu samo pretpostaviti.⁴²⁵ Nakon što su nesporazumi uklonjeni, Milićević je 26. kolovoza 1885. godine podnio zahtjev za promjenu naziva lista, za što je Zemaljska vlada već 5. rujna iste godine dala pozitivno rješenje.⁴²⁶ Tada je list preimenovan u "Glas Hercegovca".⁴²⁷ Tim novinama vlast je postigla potrebnu nacionalnu ravnotežu između Srba, Hrvata i muslimana, jer su u tom periodu već izlazili muslimanski list "Vatan", srpska "Prosvjeta" i prvi politički list u Bosni i Hercegovini "Bosnische Post".⁴²⁸

Dana 19. rujna 1885. godine pojavio se "Glas Hercegovca" kao 38. broj dotadašnjega lista. Franjo Milićević mu je bio urednik i vlasnik, a uz to se i tiskao u njegovoj tiskari u Mostaru.⁴²⁹ "Glas Hercegovca" je analizirao politiku na svjetskom nivou, zadržavajući se više na pojedinim austro-ugarskim krajevima, ali je pratio i stanje politike u Bosni i Hercegovini preuzimajući članke iz domaćih novina.⁴³⁰ Kao takav služio je svojoj osnovnoj namjeri koja se ogledala kroz kulturno-prosvjetnu i nacionalno-političku propagandu. Zbog te osnovne namjere Đaković naglašava da je "Glas Hercegovca" u to vrijeme predstavljao jedini hrvatski list koji je nastojao buditi nacionalnu svijest.⁴³¹ List je izlazio jedanaest godina kao jedino glasilo Hrvata u Bosni i Hercegovini.⁴³² Đaković razlikuje dvije faze u pogledu izlaženja lista. U prvoj fazi koja obuhvaća period otprilike do kraja 80-tih godina naglašava da je list ostao vjeran svojim programskim opredjeljenjima koja su istaknuta prilikom samog pokretanja lista. Kroz cijelu tu fazu u listu se ne spominje hrvatsko ime, iz razloga što to nije dopuštala okupacijska uprava, tako da je "Glas Hercegovca" kroz tu fazu propagirao stavove u duhu ilirske tradicije. Druga faza obuhvaćala je period 90-tih godina 19. stoljeća kada je u listu počela preovladavati pravaška ideologija.⁴³³

⁴²³ Kruševac, „Listovi don Franje Milićevića“, 341

⁴²⁴ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 33

⁴²⁵ Kruševac spominje dva: prvi, se ogleda kroz Vladino nastojanje da Sarajevo umjesto Mostara postane glavno središte i hrvatskog naroda, pa je to razlog zbog kojeg je središnja vlast zabranjivala da novine izlaze u Mostaru, te drugi, gdje Kruševac kao mogućnost da je Vlada tražila novog urednika političkih novina u Mostaru, jer je bilo evidentno da im se Milićević nije sviđao (Kruševac, „Listovi don Franje Milićevića“, 341).

⁴²⁶ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 33

⁴²⁷ Kruševac, „Listovi don Franje Milićevića“, 341

⁴²⁸ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 34

⁴²⁹ Isto.

⁴³⁰ Kruševac, „Listovi don Franje Milićevića“, 345

⁴³¹ Đaković, *Političke organizacije*, 157

⁴³² Petrović, „Prva hrvatska tiskara“, 53

⁴³³ Đaković, *Političke organizacije*, 158

Ipak, i u pogledu ovog lista, između Milićevića kao urednika i vlasti bilo je nesporazuma. Iako je mostarska vlast imala direktan utjecaj na uređivanje lista, Milićevića je bilo teško pratiti. On je aktivno i kroz ovaj list njegovao razvoj hrvatske nacionalne svijesti.⁴³⁴ Mnogo je pisao o tom društvenom procesu, te kontinuirano isticao potrebu hrvatskog narodnog jedinstva kako bi se ostvarile stoljetne težnje ovog naroda, odnosno da zagospodari svojom sudbinom i u političkom, i u kulturnom, i u gospodarskom pogledu. Dakako, da te teme nisu odgovarale državnoj vlasti, ali među čitateljstvom su probudile veliko zanimanje. Zbog toga je od 1. kolovoza 1890. godine list izlazio dva puta tjedno.⁴³⁵ U listu se nije samo pisalo o pravaškoj politici koja je u to doba bila raširena u Hrvatskoj, nego se otvoreno napadalo Austriju zbog nerješavanja problema državno-pravnog sustava.⁴³⁶ Iz takvih razloga dolazilo je do razilaženja između Milićevića i vlasti jer vlast je imala za cilj spriječiti razvoj ideje nacionalnog buđenja kod Hrvata.⁴³⁷ S obzirom da cenzura nije imala efekta, državne vlasti su mu zbog političke orijentacije lista prvo smanjile, a potom skroz ukinule subvencije, zbog čega je list vremenom zapao u materijalne poteškoće.⁴³⁸

Bez obzira na materijalne poteškoće, list je izlazio još dvije do tri godine. Ubrzo je učinjeno sve da se Milićević udalji i iz lista i iz tiskare. Urednikom je putem državnih malverzacija postao i Nedeljko Radičić. On je 11. prosinca 1895. godine postao ne samo glavnim urednikom nego i suvlasnikom tiskare, a već naredne godine Radičić je dobio vlast i nad "Glasom Hercegovca".⁴³⁹ Međutim, uklanjanje Milićevića ipak nije doprinijelo prosperitetu lista, jer je Radičić svega nekoliko mjeseci nakon preuzimanja funkcija umro,⁴⁴⁰ pa je, stoga, početkom srpnja 1896. godine "Glas Hercegovca" prestao izlaziti.⁴⁴¹

3.1.3.4 Osvit

Iako je bio uklonjen sa mjesta djelovanja, Milićević od svojih ideja nije odustao. Naprotiv, prenio ih je na svog sinovca Ivana Aziz Milićevića,⁴⁴² tada već afirmiranog novinara

⁴³⁴ Kruševac, „Listovi don Franje Milićevića“, 347

⁴³⁵ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 34; Iako treba imati u vidu da Knezović tvrdi da je kroz svih jedanaest godina izlazio dva puta tjedno (Pavao Knezović, „Antičko i Glas Hercegovca“, *Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 2, 2007., 158).

⁴³⁶ Budimir, „Jezik Osvita“, 285

⁴³⁷ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 35-36

⁴³⁸ Babić, „Austro-ugarsko zatiranje hrvatskog identiteta“, 52

⁴³⁹ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 36

⁴⁴⁰ Babić, „Austro-ugarsko zatiranje hrvatskog identiteta“, 52

⁴⁴¹ Petrović, „Prva hrvatska tiskara“, 53

⁴⁴² Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 37

i književnika.⁴⁴³ Radio je kao član uredništva “Hrvatske”, inače lista stranke prava, i u “Glasu Hercegovca” gdje je uz noviranski rad zamjenjivao urednika, a surađivao je i u više drugih listova. Uz to se bavio i književnim radom. U suradnji s piscem Osmanom Nuri Hadžićem stvorio je nekoliko književnih djela s temom iz muslimanskog života. Ta su djela promicala ideju o hrvatskom jedinstvu i slozi s “braćom muslimanske vjere”, a djela je objavljivala Matica hrvatska. Zbog ideje pokretanja novog lista “Osvita”, zapostavio je književni rad jer je bio mišljenja da će kao novinar pomoći oživotvorenju svog pravaškog određenja i time ujedno pridonijeti hrvatskom nacionalnom uspjehu, a kako bi to ostvario posebno je njegovao hrvatsko-muslimanske odnose. Navodno su ga na pokretanje novog lista potaknuli stalni upiti o “Glasu Hercegovca”.⁴⁴⁴ Blizak suradnik bio mu je i Nikola Buconjić.⁴⁴⁵

Uz to se nastanak “Osvita” može povezati s činjenicom da su posljednja desetljeća 19. stoljeća u Bosni i Hercegovini bila obilježena izlaženjem nacionalnih listova. Naime, tada u Mostaru izlazi “Srpski vijesnik” kao glasilo Srba, “Behar” kao muslimanski list, a Hrvati samo par godina kasnije dobivaju “Osvit”.⁴⁴⁶

Prvi broj “Osvita” izašao je 27. srpnja 1898. godine.⁴⁴⁷ Imao je svega osam stranica, te je bio bez ikakvih podnaslova i oznaka.⁴⁴⁸ Izlazio je dva puta tjedno.⁴⁴⁹ Po svom sadržaju, ali i tehnički, list je označio veliki napredak u novinarstvu.⁴⁵⁰ Predstavljao je nezavisno glasilo sa izrazitim hrvatskim obilježjima.⁴⁵¹ Posebno se u listu naglašavalo jedinstvo Hrvata u okviru Monarhije.⁴⁵² Kao takav, “Osvit” je izlazio deset godina, dakle, do 1907. godine.⁴⁵³ Treba naglasiti da je Aziz 1899. godine prešao u državnu službu, te je urednikom novina postao njegov kolega Stjepan Radulović.⁴⁵⁴ Iz izloženog se vidi da je “Osvit” još jedan u nizu od produkata tiskarstva Franje Milićevića, bez obzira što on nije bio njegov urednik nego samo idejni tvorac. Iako Milićević kroz tiskarsko-nakladnički rad nije djelovao u skladu sa austro-ugarskim svjetonazorima, te je zbog toga mnogo puta počinjao od početka, može se reći da je on svojim

⁴⁴³ Kruševac, „Listovi don Franje Milićevića“, 335

⁴⁴⁴ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 37

⁴⁴⁵ Stipo Marković, „Nikola Buconjić“, *Hrvatski narodni kalendar za просту godinu 1930. (Napredak)*, sv. 19., Sarajevo: Štamparski zavod, 1929., 214

⁴⁴⁶ Budimir, „Jezik Osvita“, 284-285

⁴⁴⁷ Babić, „Austro-ugarsko zatiranje hrvatskog identiteta“, 52

⁴⁴⁸ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 38

⁴⁴⁹ Tomo Vukšić, „Pregled katoličke i hrvatske periodike u BiH od 1878. do 1918. S posebnim osvrtom na časopis *Balkan*“, *Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 2, 2007., 88

⁴⁵⁰ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 38

⁴⁵¹ Jure Krišto, „Susret civilizacija: Početci političkog života Hrvata u Hercegovini u vrijeme Austrougarske Monarhije“, *Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 2., 2007., 72

⁴⁵² Đaković, *Političke organizacije*, 164

⁴⁵³ Babić, „Austro-ugarsko zatiranje hrvatskog identiteta“, 52

⁴⁵⁴ Musa, „Hrvatska narodnoprporodna postignuća“, 38

djelovanjem udario temelje Hrvatskom narodnom preporodu. Vidljivo je da se kod čitateljstva počela jače razvijati hrvatska nacionalna svijest, a institucionalizaciju hrvatske nacije prilike na području Hercegovine, ali i Bosne, nisu još uvijek omogućavale.

3.1.4 Školstvo

Govoreći o prilikama na prostoru Hercegovine do početka 70-tih godina, spomenut je i razvoj školstva, iz čega se moglo vidjeti da su škole u Hercegovini, također, osnivane zaslugom franjevac. Tako se nastavilo i 70-tih i 80-tih godina 19. stoljeća, s tim da utjecaj otvaranja pučkih škola slabi,⁴⁵⁵ a primat preuzimaju škole za obrazovanje ženske djece, odnosno škole časnih sestara, uglavnom sa područja Hrvatske. U prilog tome, Papić navodi kako je u posljednjih sedam godina osmanske vladavine na prostoru Bosne i Hercegovine otvoreno šest škola Družbe milosrdnih sestara sv. Vinka.⁴⁵⁶

S austro-ugarskom okupacijom nastupile su krupne promjene u pogledu školstva. Naime, sve do tada škole na području Bosne i Hercegovine bile su vjerskog karaktera, a nova vlast je nastojala zavesti državne škole. Takva politika dovela je u velikom broju slučajeva do zatvaranja pučkih škola, koje su osnivali franjevci,⁴⁵⁷ jer im je državna vlast prestala davati subvencije.⁴⁵⁸ Time je onemogućeno širenje nacionalnih/preporodnih ideja, jer školstvo više nije bilo u službi političke orijentacije bosansko-hercegovačkih franjevaca, nego u službi austro-ugarske vlasti.⁴⁵⁹ Uz to, od 1883. godine promjene su vidljive i kroz nastavno osoblje. Franjevcima je zabranjeno da se bave prosvjetnim radom,⁴⁶⁰ tako da nastavni kadar počinju popunjavati svjetovnjaci sa završenom učiteljskom stručnom spremom.⁴⁶¹ Ujedno se tom godinom može označiti i kraj hrvatskog pučkog školstva u Bosni i Hercegovini. Međutim, to se nije odnosilo na pučke škole časnih sestara. Papić u svom radu navodi dva razloga: prvi, jer

⁴⁵⁵ Marin Kapular, „Obrazovanje i školstvo na području župe Studenci“, *Župa Studenci u Hercegovini*, 2011., 1

⁴⁵⁶ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 57

⁴⁵⁷ Kapular, „Obrazovanje i školstvo“, 2

⁴⁵⁸ Babić, „Austro-ugarsko zatiranje hrvatskog identiteta“, 56

⁴⁵⁹ To ne znači da su se preporodne ideje s austro-ugarskom okupacijom prestale ispoljavati na svim poljima. Naprotiv, to pokazuje da je utjecaj franjevaca još za vrijeme preporoda počeo slabiti. Razlog za to može se reći da jest politika Monarhije, ali preporodu u ovoj fazi to nije moglo značajno naštetiti jer je već tada imao socijalnu širinu. Ideja hrvatstva prodrla je među više i srednje slojeve stanovništva, te su oni krajem 19. stoljeća preporodno djelovali, a zatim početkom 20. stoljeća odigrali ključnu ulogu u procesu insitucionalizacije hrvatske nacije u Bosni i Hercegovini.

⁴⁶⁰ Više informacija o razlozima zabrane u narednom poglavlju.

⁴⁶¹ Kapular, „Obrazovanje i školstvo“, 2

se u njihovim školama veća pažnja poklanjala obrazovanju u katoličkom duhu, a drugi da je školstvo bilo puno manje opterećeno pitanjima buđenja i širenja hrvatske nacionalne svijesti.⁴⁶²

U skladu sa željama i mogućnostima Monarhije, u ovom periodu u Bosni i Hercegovini započelo se s organiziranjem školstva na nešto višem nivou. Tako se kao vid srednjih škola osnivaju biskupsko sjemenište i gimnazija u Travniku, te franjevačko sjemenište i gimnazija u Visokom i Širokom Brijegu. Uz to se u ovom periodu može govoriti o organiziranju visokog školstva gdje se posebno ističe djelovanje Franjevačke bogoslovije u Mostaru i Vrhbosanske katoličke bogoslovije u Sarajevu.⁴⁶³

S austro-ugarskom upravom nastupile su promjene i po pitanju jezika u školama. Naime, naredbom Zemaljske vlade od 26. kolovoza 1879. godine nastavni jezik nazvan je zemaljskim. Također, određeno je da se nastavni jezik u sarajevskoj realnoj gimnaziji naziva bosanskim zemaljskim jezikom. Tek u Uputi od 6. studenoga 1879. godine navodi se da u novootvorene škole treba uvesti čitanje, pisanje i račun, te hrvatski kao nastavni jezik.⁴⁶⁴ Dakako, sve ove promjene u školstvu koje su se očitovale s dolaskom Austro-Ugarske Monarhije nisu pogodovale razvoju hrvatskog nacionalnog pokreta, čak su ga i sustavno sputavale. Te okolnosti doprinijele su činjenici da Hrvatski narodni preporod u Bosni i Hercegovini ni 70-tih i 80-tih godina 19. stoljeća nije uspio u političkim, kulturnim i prosvjetnim sferama ostvariti onakve domete kakve je imao Hrvatski narodni preporod u Hrvatskoj, par decenija ranije.

3.2 Kraj preporoda

S obzirom da je proces izgradnje jedne nacije prilično dug, mukotrpan i ovisi od raznih političkih i društvenih okolnosti, ali i na to sve, osobito danas, jedna jako osjetljiva tema, vidljivo je da je i kroz historiografiju postojala tendencija da se institucionalizacija jedne nacije promatra kao događaj, a ne kao proces. Uz to, kako u hrvatskoj starijoj historiografiji, tako i u bosansko-hercegovačkoj, vidljiva je težnja izjednačavanja preporodnih dometa sa institucionalizacijom same nacije. Već kroz prvo poglavlje ovog rada naglašeno je mišljenje Stančića, koji je nastojao dokazati da preporod ne stvara naciju, nego ju samo budi.⁴⁶⁵ Iako je

⁴⁶² Papić, *Hrvatsko školstvo*, 113-114

⁴⁶³ Vukšić, „Počeci visokog školstva“, 318-326

⁴⁶⁴ Babić, „Austro-ugarsko zatiranje hrvatskog identiteta“, 45

⁴⁶⁵ Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb, 2002., 34

ovo Stančićevo mišljenje vezano uz Hrvatsku, ono je posve primjenjivo i na hrvatsku naciju u Bosni i Hercegovini.

S obzirom da je preporod u Bosni i Hercegovini mnogo manje izučavan i da je historiografija ovisno od onoga o čemu piše pod njegovim imenom podrazumijevala sve od dopreporodnog doba do institucionalizacije hrvatske nacije mnogo je teško odrediti granicu između preporodnog djelovanja i institucionalizacije nacije. Može se reći da je u historiografiji pojam preporoda korišten kao sinonim za proces izgradnje i afirmacije hrvatske nacije. Ako bi se kao određena granica između preporoda i institucionalizacije u Bosni i Hercegovini uzela godina fizičkog udaljavanja Franje Milićevića iz tiskare i "Glasa Hercegovca", dakle 1895. godina,⁴⁶⁶ ili, pak, 1900. kao godina kada Stadler počinje nacionalno djelovati⁴⁶⁷ jasno je da se u tom periodu, koji označava kraj preporoda još uvijek ne može govoriti o hrvatskoj naciji kao posve institucionaliziranoj. Svijest o njoj postoji, i to se ne može negirati, ali nije ozvaničena. Ono što se ovdje posebno želi naglasiti jeste činjenica da institucionalizacija ne predstavlja još jednu u nizu od faza preporoda, kako je to historiografija u Bosni i Hercegovini nastojala posmatrati, nego je riječ o jednoj od ključnih faza, ali pri procesu izgradnje, u ovom slučaju, hrvatske nacije.

⁴⁶⁶ Musa, „Hrvatska narodnopreporodna postignuća“, 36

⁴⁶⁷ Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973., 356; Iako je jednom godinom prilično teško razgraničiti ova dva procesa na političkom, društvenom i kulturnom nivou, vidljivo je da se početci institucionalizacije mogu pratiti na lokalnom nivou. U tom pogledu se može uočiti da krajem 19. stoljeća dolazi do stižavanja preporodnih aktivnosti u Mostaru i u nastavku procesa izgradnje hrvatske nacije Sarajevo sve više dominira kao nacionalno i kulturno žarište. Iz tih razloga se o uspostavi crkvene organizacije govori u narednom poglavlju.

4. INSTITUCIONALIZACIJA HRVATSKE NACIJE

4.1 Stadler i uspostava crkvene organizacije

Kao što se moglo vidjeti, franjevci su sa 19. stoljećem u osmanskoj Bosni uz obavljanje duhovnih poslova posezali i za političkim djelovanjem.⁴⁶⁸ S austro-ugarskom okupacijom Bosne i Hercegovine 1878. godine, položaj franjevaca znatno se izmijenio.⁴⁶⁹ Dakako da je na to utjecala i činjenica da je riječ o katoličkoj Monarhiji. Međutim, veoma brzo franjevci nisu bili zadovoljni svojim položajem jer je nova vlast nastojala urediti pitanje položaja konfesija. U tom pogledu je ona željela postići neposredan utjecaj na imenovanje poglavara svake od triju konfesija na prostoru Bosne i Hercegovine.⁴⁷⁰ Stoga su više od dvije godine trajali dogovori i pregovori o tome kako treba urediti katoličku crkvu u Bosni i Hercegovini.⁴⁷¹ Jelenić tvrdi da je za ostvarenje tog cilja austro-ugarska vlast vodila dugotrajne pregovore s Rimom, što je na koncu rezultiralo uspostavom nove crkvene hijerarhije i uvođenjem svjetovnog svećenstva,⁴⁷² pri čemu je car dobio pravo odluke kod imenovanja biskupa.⁴⁷³ Perić u svom radu pokazuje kako je ta inicijativa potekla od Rima, jer je Sveta Stolica, ne znajući raspoloženje carskog dvora, preporučila svome predstavniku u Beču da prvi ne poduzima nikakve korake, nego da ispita i izvidi što Austrija namjerava učiniti u praktičnom pogledu, a sve do tada neka fokus austrijske vlasti bude u pomoći za dobrotvorne ustanove, kao što su: sjemeništa, škole, crkve i slično.⁴⁷⁴

Dana 5. srpnja 1881. godine bulom pape Leona XIII pod nazivom "Ex hac augusta" uspostavljena je redovita crkvena hijerarhija u Bosni i Hercegovini.⁴⁷⁵ Time je ujedno izvršena i teritorijalna podjela. Tako su se u sastavu Vrhbosanske metropolije sa sjedištem u Sarajevu našle: Banjalučka (Banja Luka), Mostarsko-duvanska (Mostar) i Trebinjska (Trebinje) biskupija.⁴⁷⁶ Navodno Bečka vlada nije željela ulaziti u spor s franjevcima zbog prevelikog

⁴⁶⁸ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci I*, 5

⁴⁶⁹ Babić, „Austro-ugarsko zatiranje hrvatskog identiteta“, 43

⁴⁷⁰ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci I*, 6

⁴⁷¹ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 108

⁴⁷² U kršćanstvu postoje dva klera: svjetovni i redovnički. Redovničkom redu pripadaju prosječki redovi poput franjevaca i dominikanaca, te svećenici monaških zajednica poput benediktinaca i cistercita. Oni polažu svoje zavjete siromaštva, ali sve prihode koje ostvare daju za dobrobit zajednice. Svjetovni kler odnosno dijecezanski svećenici obećavaju poslušnost biskupu. Oni se ne zavjetuju na siromaštvo i mogu posjedovati i nasljeđivati vlasništvo (Svjetlo riječi: <https://www.svjetlorijeci.ba/novosti/sve%C4%87enici-redovnici-i-monasi>; 16. lipnja. 2021).

⁴⁷³ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci I*, 6

⁴⁷⁴ Marko Perić, *Hercegovačka afera, Pregled događaja i važniji dokumenti*, Mostar, 2002., 68; On ovim svojim radom nastoji oboriti mišljenja i teze ranije historiografije i pokazati ne samo da je inicijativa potekla od Svete stolice, nego i da svjetovno odnosno dijecezansko svećenstvo nije „austrijski uvoz“.

⁴⁷⁵ Velimir Blažević, *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler*, Sarajevo: Svjetlo riječi, 2000., 9

⁴⁷⁶ Krišto, „Susret civilizacija“, 68

utjecaja u narodu, te je Svetoj Stolici predložila da franjevci budu biskupi u Banja Luci i Mostaru, a svjetovni svećenik da bude nadbiskup u Sarajevu, što je papa Leon XIII i prihvatio.⁴⁷⁷ Za sarajevskog nadbiskupa predloženo je više kandidata,⁴⁷⁸ a na kraju je imenovan Josip Stadler.⁴⁷⁹ Ovim odlukama može se reći da je katolička crkva u Bosni i Hercegovini ušla u jedan novi period svoje povijesti u kojem su franjevački red susreo s mnogim nevoljama. Dakako treba imati u vidu da se to odrazilo i na samu integraciju hrvatske nacije, koja je do tada aktivno bila u rukama franjevaca, osobito iz razloga jer su i hrvatska, ali i srpska nacionalna politika, bile u suprotnosti sa ciljevima koje je imala austro-ugarska vlast, smatrajući Bosnu i Hercegovinu svojom interesnom sferom, te pozivajući se na državno i povijesno pravo.⁴⁸⁰

Početak 1882. godine Josip Stadler kao novoimenovani nadbiskup, stigao je u Sarajevo.⁴⁸¹ Po preuzimanju pozicije mnogo je radio na podizanju školstva i opće materijalne i duhovne razine katolika, ali najveći fokus bio je na crkvenom uređenju.⁴⁸² Može se reći da je novo crkveno vodstvo nastojalo potisnuti franjevce.⁴⁸³ To se osobito očitovalo u Stadlerovom zahtjevu da se njemu i njegovom budućem svjetovnom svećenstvu stave na raspolaganje sve župe, čime se opstanak franjevaca u Bosni doveo u pitanje jer je to u praksi značilo oduzimanje župa iz franjevačkih ruku i vraćanje franjevaca u samostane.⁴⁸⁴ Time je izvršen i dodatni pritisak na franjevački red, odnosno izvršena je sekularizacija franjevaca.⁴⁸⁵ Iako je taj problem

⁴⁷⁷ Mile Vidović, „Godina vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera“, *Crkva u svijetu*, vol. 32, br. 4, 1997., 407

⁴⁷⁸ Jedan od kandidata bio je i fra Grgo Martić, predložen od strane Strossmayera (Vidović, Godina vrhbosanskog nadbiskupa, 408). Sam Strossmayer je bio nezadovoljan izborom Stadlera i to je uzrokovalo njegovim povlačenjem i neodržavanjem prisnijih veza sa Sarajevom. To je ujedno i razlog zbog kojeg Strossmayer nije pomagao bosanskim franjevcima u ovom periodu. Mada po upražnjenju zagrebačke nadbiskupije, odnos između Stadlera i Strossmayera se intezivira i na trenutke dobiva savjetodavni karakter (Luka Đaković, „Iz korespondencije Štrosmajer-Štadler 1891-1900. godine“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XVI, Sarajevo, 1965., 267-269).

⁴⁷⁹ Josip Stadler rođen je 24. siječnja 1843. godine u Slavonskom Brodu. Niže školovanje završio je u Požegi i Zagrebu, a potom je studij filozofije i teologije završio u Rimu. S dvostrukim doktoratom Gregorijanskog sveučilišta vratio se u Zagreb gdje je preuzeo službu odgojitelja i profesora (Josip Baloban, „Josip Stadler (1843.-1918.), svećenik i profesor zagrebačke nadbiskupije“, *Croatica Christiana periodica*, vol. 24, br. 45, 2000., 129-130; Zoran Grijak, „Mladost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 31, br. 1, 1999., 13). Papa Leon XIII imenovao ga je 16. kolovoza 1881. godine Vrhbosanskim nadbiskupom i metropolitom bosansko hercegovačke crkvene pokrajine. Uslijed različitih okolnosti privremeno je bio imenovan i apostolskim administratorom banjalučke biskupije i tu je službu obnašao dvije godine, od 25. travnja 1882. do 25. travnja 1884. godine. Uz to je bio graditelj sarajevske katedrale, dječijeg sjemeništa u Travniku, Bogoslovnog fakulteta u Sarajevu, te osnivač mnogih župa i pastoralni, karikativni i kulturni radnik. Umro je u Sarajevu 8. prosinca 1918. godine (Anto Orlovac, „Dr. Josip Stadler – upravitelj banjalučke biskupije“, *Croatica Christiana periodika*, vol. 8, br. 14, 1984., 44).

⁴⁸⁰ Đaković, *Političke organizacije*, 149

⁴⁸¹ Tomo Vukušić, „Josip Stadler – jedinstvu i bratskoj slozi“, *Crkva u svijetu*, vol. 27, br. 4, 1992., 224

⁴⁸² Krišto, „Susret civilizacija“, 68

⁴⁸³ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci I*, 6

⁴⁸⁴ Blažević, *Bosanski franjevci*, 19

⁴⁸⁵ Razlozi zbog kojih dolazi do sekularizacije u historiografiji se razlikuju. Đaković naglašava pitanje materijalnog prestiža kao jedan od glavnih uzroka sukoba između svjetovnog i redovničkog svećenstva, te utjecaj školovanja i odgajanja svećenstva u Đakovu, gdje su bili u dodiru sa svjetovnim svećenstvom. (Đaković, „Političke

1883. godine riješen u Rimu na relativno zadovoljavajući način po bosanske franjevce, Stadler od svojih planova nije namjeravao odustati.⁴⁸⁶ Za ostvarenje svojih ciljeva imao je financijsku podršku od strane centralne vlasti, dok je franjevcima to bilo uskraćeno.⁴⁸⁷ Tako je 1898. godine u Rimu istupio s projektom sekularizacije petnaestorice franjevacu župnika, koji bi potom kao svjetovni svećenici obavljali rad na župama, mada u tome nije uspio dobiti podršku u Rimu.⁴⁸⁸ Isto to je pokušao i deset godina kasnije, kada je, povodom reforme franjevačkog reda, pozvao sve franjevce na sekularizaciju i istodobno u Rimu zatražio da im se oduzme pravo na župsku pastorizaciju.⁴⁸⁹ Time je prouzročena kriza unutar provincije Bosne Srebrene, jer su se mnogi franjevci odazvali Stadlerovu pozivu i napustili red.⁴⁹⁰

Uporedo s ovim crkvenim neprilikama, franjevci su i dalje pokušavali razvijati hrvatsku nacionalnu svijest među stanovništvom. Oni osnivaju društva, institucije i listove uglavnom u starčevićanskom duhu, zatim propagiraju hrvatsku knjigu, osobito izdanja Matice hrvatske i Društva sv. Jeronima. Uspijevali su djelovati u Mostaru kao centru nacionalnih zbivanja, jer su tu uspjeli zadržati biskupsku stolicu.⁴⁹¹ Zbog takvog djelovanja oni su dodatno narušili svoj ugled kod austro-ugarske vlasti jer su vlasti i prije, a i po dolasku na tlo Bosne i Hercegovine u njima vidjele svoje saveznike.⁴⁹² Međutim, jako brzo vlast je u njima vidjela potencijalne nositelje i propagatore hrvatske nacionalne ideje, koje je u početku nastojala onemogućiti što ujedno i predstavlja glavni razlog zbog kojeg je Monarhija počela aktivno pregovarati sa Svetom Stolicom o uspostavi crkvene organizacije. Može se reći da su im ove crkvene neprilike na mnogim poljima onemogućile da se aktivno bave propagiranjem hrvatske svijesti, a i sama Monarhija se trudila suzbiti nacionalne pokrete,⁴⁹³ što ne znači da nije podupirala katolike. Da bi suzbili nacionalni pokret, konkretno, kod Hrvata, vlasti su izvršile utjecaj na svjetovno svećenstvo i time je sve bilo podređeno interesima i politici Monarhije.⁴⁹⁴

Krajem 80-tih i početkom 90-tih godina 19. stoljeća u Bosni i Hercegovini uslijed novih političkih okolnosti u susjedstvu hrvatska nacionalna integracija krenula je drugim smjerom,

organizacije“, 101-102). S druge strane Papić kao razloge zbog kojih dolazi do sekularizacije vidi, prije svega, manjakkadra u svjetovnom kleru, a zatim dodatno osiromašavanje franjevačkog reda kao jedan od glavnih ciljeva austrougarske politike (Papić, *Hrvatsko školstvo*, 110).

⁴⁸⁶ Kata Lamešić, „Život, djelovanje i filozofija Josipa Stadlera“, u: *Nova prisutnost*, XVIII (1), 2020., 173

⁴⁸⁷ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci I*, 6

⁴⁸⁸ Blažević, *Bosanski franjevci*, 22

⁴⁸⁹ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci I*, 7

⁴⁹⁰ Blažević, *Bosanski franjevci*, 67

⁴⁹¹ Imamović, *Pravni položaj*, 99

⁴⁹² Papić, *Hrvatsko školstvo*, 108

⁴⁹³ Đaković, *Političke organizacije*, 356

⁴⁹⁴ Luka Đaković, „Formiranje „Hrvatske katoličke udruge““, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XV, Sarajevo, 1966., 136

smjerom insitucionalizacije. Naime, kako je od 1890. godine u Hrvatskoj pravaštvo dobilo na snazi sa Frankovim preuzimanjem, i Hrvati u Bosni i Hercegovini počeli su se služiti pravaškom ideologijom.⁴⁹⁵ S prihvaćanjem pravaške ideologije razvoj hrvatske nacionalne svijesti podređen je prilikama u Bosni i Hercegovini, gdje su se i hrvatska, ali i srpska nacionalna integracija, razvijale u skladu s položajem i integracijom muslimana.⁴⁹⁶ Umjesto franjevaca, vođa hrvatskog naroda u ovoj fazi integracije postao je Josip Stadler.⁴⁹⁷ Gross za njega ističe da on nije sudjelovao u preporodnoj fazi sve dok nacionalna svijest nije postigla veći uspjeh zaslugom franjevaca i inteligencije,⁴⁹⁸ te je na čelo hrvatskog nacionalnog pokreta stao tek 1900. godine kada je u vezi sa zagrebačkim Katoličkim kongresom počeo uspon klerikalizma.⁴⁹⁹ Doslovno se može reći da je kler predstavljao jedini politički faktor među Hrvatima katolicima.⁵⁰⁰ Mada, kao što to zaključuje i Đaković, hrvatskom stanovništvu na prostoru Bosne i Hercegovine i dalje je nedostajala politička organizacija koja bi izvršila dublji socijalni ili politički utjecaj.⁵⁰¹ U političkom pogledu Stadler se može svrstati među one koji su bosanske katolike smatrali samo Hrvatima, a Bosnu i Hercegovinu sastavnim dijelom hrvatskog povijesnog područja, pri čemu se zalagao za njeno sjedinjenje s maticom Hrvatskom.⁵⁰² Džaja ga u svom radu identificira kao integralistu, koji je došao na prostor Bosne i Hercegovine s ciljem da sva područja javnog i privatnog života podredi crkvenom autoritetu.⁵⁰³

4.2 Naznake liberalizacije: institucionalizacija hrvatskog imena

U vremenu Hrvatskog narodnog preporoda moglo se vidjeti da se u nazivima kulturnih i prosvjetnih društava i organizacija nije smjela odražavati nacionalna identifikacija, čak ni indirektno kroz izražavanje nacionalne identifikacije nazivom po nekoj povijesnoj ličnosti ili

⁴⁹⁵ Krišto, „Nadbiskup Josip Stadler“, 33

⁴⁹⁶ Đaković, *Političke organizacije*, 147

⁴⁹⁷ Dakle, franjevci nisu ostali prvenstveni nositelji buđenja hrvatske nacionalne svijesti, jer klerici preuzimaju vodstvo u narodnoj politici. Zbog toga će se franjevci zajedno sa svjetovnom inteligencijom postati dio građansko-liberalne struje (Đaković, *Političke organizacije*, 165).

⁴⁹⁸ Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973., 323

⁴⁹⁹ Isto, 356

⁵⁰⁰ Đaković, *Političke organizacije*, 93; Na drugom mjestu u svom radu Đaković iznosi kako su i Stader i kler na prvo mjesto stavljali religiju, a na drugo naciju. Time se pokušalo raditi na identificiranju katolicizma i hrvatstva, ali je u konačnici izazvalo sukobe na više strana (Isto, 177-178).

⁵⁰¹ Đaković, „Formiranje „Hrvatske katoličke udruge““, 135

⁵⁰² Vidović, „Godina vrhbosanskog nadbiskupa“, 414; Iz toga se vidi da je u ovom vremenu taj cilj trebao poslužiti nacionalnoj integraciji, te da su ciljevi Iliraca odavno prevaziđeni.

⁵⁰³ Džaja, *Bosna i Hercegovina*, 51

događaju. Takvo ispoljavanje sve do 1897. godine zabranjivala je austro-ugarska vlast, a od tada je hrvatsko ime slobodno u upotrebi.⁵⁰⁴

Dok su se za vrijeme preporeda osnivala pjevačka društva i čitaonice, u ovoj fazi dominiraju humanitarna, sportska i kulturno prosvjetna društva. U tom pogledu potrebno se osvrnuti na Hrvatsko kulturno društvo "Napredak". Ono je nastalo iz potrebe za školovanjem narodne inteligencije, za koje se vjerovalo da će u budućnosti preuzeti položaje u svoje ruke, te postati vodstvom hrvatskog naroda na putu ekonomskog i kulturnog podizanja, a uz to je nastalo i iz potrebe promicanja hrvatske kulturne baštine.⁵⁰⁵ Ideja za osnivanje društva javila se 1897. godine istovremeno u Mostaru i Sarajevu,⁵⁰⁶ a do izražaja je značajnije došla 1902. godine.⁵⁰⁷ Nakon mnogih inicijativa i različitih priprema 14. rujna 1902. godine osnovano je u Mostaru "Hrvatsko potporno društvo za potrebne đake srednjih i visokih škola iz Bosne i Hercegovine".⁵⁰⁸ U periodu između 9. i 12. studenog iste godine u Sarajevu je osnovano "Hrvatsko društvo za namještanje djece u zanate i trgovinu".⁵⁰⁹ Nakon višegodišnjih pregovora dvaju društava, do ujedinjenja je došlo 9. lipnja 1907. godine na III. glavnoj skupštini "Napretka".⁵¹⁰ Prije konačnog ujedinjenja u Mostaru je održana V. redovna godišnja skupština Središnjeg odbora hrvatskog potpornog društva koja se bavila ponajviše ujedinjenjem s "Napretkom" u Sarajevu. Osnovni cilj ujedinjenja ta dva društva ogledao se kroz zajednički rad na stvaranju domaće inteligencije, odnosno kroz pomaganje učenicima u srednjim školama, studentima na sveučilištima, te kroz školovanje obrtnika i trgovaca.⁵¹¹ Uz te prioritete u radu "Napretka" nisu se zapostavljala ni druga pitanja poput smještaja učenika u đачke domove, otvaranje knjižnica i biblioteka, izdavanje znanstvene i stručne literature, organiziranje zabava i drugo.⁵¹² Đaković ističe da je značajno uočiti da se u okvirima "Napretka" vidi tendencija mlade hrvatske buržoazije, svjetovne inteligencije i obrtnika, dakle općenito građanstva, kako

⁵⁰⁴ Džaja, *Bosna i Hercegovina*, 51

⁵⁰⁵ Senaid Hadžić, „Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“ na prijelazu 19. u 20. stoljeće i njegovo djelovanje u Tuzlanskom kraju“, u: *Povijesni zbornik*, vol. 3, br. 4, 2009., 227

⁵⁰⁶ U Mostaru ideju o osnivanju društva pokrenuli su fra Radoslav Glavaš, profesor Leo Lamnički i Martin Čule, a u Sarajevu Tugomir Alaupović, Dušan Plavšić i Đuro Višnjic (Zdravko Matić i Frano Stojić, „Djelovanje Hrvatskog kulturnog društva Napredak na području Dalmacije (1925.-1949.)“, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 59, 2017., 467

⁵⁰⁷ Andrija Nikić, „Utemeljenje hrvatskog potpornog društva (Napretka)“, u: *Croatica Christiana periodica*, vol. 27, br. 52, 2003., 144

⁵⁰⁸ Tomislav Išek, *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902.-1918.)*, Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevu, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 2002., 33

⁵⁰⁹ Isto, 39

⁵¹⁰ Jasmin Jajčević, Semir Hadžimusić, „Kulturno-prosvjetna društva u sjeveroistočnoj Bosni u periodu 1945.-1949. godine“, u: *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Sarajevo: UMHS, 2017., 188

⁵¹¹ Matić, Stojić, „Djelovanje Hrvatskog kulturnog društva“, 468

⁵¹² Hadžić, „Hrvatsko kulturno društvo „Napredak““, 229

postepeno preuzima javne funkcije u društvu u svoje ruke.⁵¹³ Može se reći da je “Napredak” bio jedno od važnijih društava tog doba, ali ne i jedino. Osobito je značajan jer je dobrim dijelom obrazovao buduću inteligenciju, a uz to je zaslužan i za povećanje broja obrtnika, što je mnogo utjecalo na sam proces institucionalizacije nacije.

4.3 Aktivacija političkog života – osnivanje nacionalne stranke

Ne treba misliti da se politički život hrvatske inteligencije nije osjećao i za vrijeme preporoda, pa čak i odjeka, jeste, ali nije bio ozvaničen. Kao razlog kasne aktivacije političkog života u smislu osnivanja nacionalne stranke navodi se otpor kojim je austro-ugarska vlast nastojala suzbiti nacionalne pokrete. Međutim, kroz prvo desetljeće 20. stoljeća vidljiva je liberalizacija političkog života.⁵¹⁴ Đaković navodi da dio građanstva nije bio zadovoljan s koncepcijama koje je propagirala i zastupala crkvena hijerarhija, pa se, stoga, intenzivirao rad na stvaranju društveno-političke organizacije.⁵¹⁵

Hrvatska narodna zajednica (HNZ) kao nepolitička organizacija bosansko-hercegovačkih Hrvata, utemeljena je 15. kolovoza 1906. godine u Docu kraj Travnika.⁵¹⁶ S obzirom da je na snazi bila zabrana političkog djelovanja, Hrvatska narodna zajednica je prvenstveno utemeljena radi gospodarskog i prosvjetnog djelovanja među hrvatskim pukom,⁵¹⁷ ali je osnivački Odbor⁵¹⁸ napravio i potajni politički program u obliku Punktacija, s političkim polazištem kako je Bosna i Hercegovina etnički, a i državno-pravno, hrvatska zemlja koja bi se trebala ujediniti s Hrvatskom pod okriljem Monarhije.⁵¹⁹ Središnji odbor Hrvatske narodne zajednice sačinjavali su predstavnici laičke hrvatske inteligencije, a bili su zastupljeni i franjevci, kao i predstavnici muslimanske vjeroispovijesti koji su se izjasnili kao Hrvati.⁵²⁰ Da bi HNZ ostvario svoje ciljeve, oslanjao se u početku, prije svega, na mrežu hrvatskih pjevačkih društava i čitaonica, hrvatska sokolska društva, radničke organizacije, te na tisak.⁵²¹ Cilj HNZ-a se ogledao kroz buđenje i izgradnju nacionalne svijesti među hrvatskim narodom, a osobito

⁵¹³ Đaković, *Političke organizacije*, 249

⁵¹⁴ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci I*, 7

⁵¹⁵ Đaković, „Formiranje „Hrvatske katoličke udruge““, 136

⁵¹⁶ Krišto, „Susret civilizacija“, 74; HNZ je odobren 10. studenoga 1907. godine.

⁵¹⁷ Babić, „Austro-ugarsko zatiranje hrvatskog identiteta“, 49

⁵¹⁸ Odbor su sačinjavali dr. Nikola Mandić, M. Katičić, dr. Jozo Sunarić, S. Kukrić, dr. Ivo Pilar i Đuro Džamonja (Imamović, *Pravni položaj*, 166).

⁵¹⁹ Đaković, *Političke organizacije*, 229

⁵²⁰ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci I*, 7

⁵²¹ Vine Mihaljević, „Dr. Ivo Pilar i bosanski franjevci – suglasja i sporovi (Prilog istraživanju)“, *Pilar*, vol. 1, br. 1, 2006., 85

među seoskim stanovništvom, koje do tada nije bilo uključeno u proces integracije hrvatske nacije u Bosni i Hercegovini.⁵²² Uz to, u okvirima HNZ-a vladalo je uvjerenje o malobrojnosti Hrvata na prostoru Bosne i Hercegovini, pa je, u skladu s tim, vodstvo stranke smatralo da HNZ treba biti natkonfesionalna organizacija.⁵²³

Međutim, treba imati u vidu da je politika Hrvata u Bosni i Hercegovini bila pod velikim utjecajem, kako politike u Hrvatskoj, tako i u Monarhiji. S obzirom da se pitanje aneksije jako brzo poslije osnivanja HNZ-a aktiviralo, ono je na neki način utjecalo na promjenu početnog kursa HNZ-a. Na to je prvenstveno utjecalo odobravanje predstojeće aneksije Bosne i Hercegovine od strane hrvatskog bana Pavla Raucha. To je izazvalo bijes hrvatsko-srpske kolacije koja je bila na vlasti u Hrvatskoj.⁵²⁴ Uz Raucha, i Stadler je odobravao aneksiju i nadao se da će tada Monarhija preuzeti inicijativu ujedinjenja hrvatskih zemalja.⁵²⁵ Od tada Stadler vrši pritisak na vodstvo HNZ-a, što će u konačnici dovesti i do njihovog razilaženja. Može se reći da je osnovna karakteristika hrvatske nacionalne integracije u periodu od aneksije do otvaranja Sabora bila opterećena propagandnom borbom za politički ugled.⁵²⁶

4.4 Stadlerov sukob i konačna institucionalizacija

Jako brzo po osnivanju, Stadler je počeo vršiti snažan utjecaj kako, ne samo na program, nego i na vodstvo HNZ-a.⁵²⁷ S obzirom da su franjevci pristajali uz HNZ, a uz to sudjelovali u njezinim aktivnostima, kao njezinu vodstvu, HNZ je mogao računati na širu podršku među katoličkim stanovništvom.⁵²⁸ Može se reći da s porastom propagiranja HNZ-a od strane franjevacu među stanovništvom, uporedo rasla i napetost između franjevacu i Stadlera. Stadler je od vodstva HNZ-a zahtijevao izmjene u programu još 1908. godine, kada je pozivao Hrvate da se učlanjuju u HNZ, a kasnije je inzistirao na izmjenama koje uvažavaju katoličku vjeru i kler.⁵²⁹ Dakle, bilo je očito da je Stadler želio HNZ staviti pod svoju kontrolu i time ga automatski podrediti autoritetu crkvene organizacije.⁵³⁰ Međutim, kako njegove zahtjeve

⁵²² Vine Mihaljević, „Dr. Ivo Pilar i bosanski franjevci – suglasja i sporovi (Prilog istraživanju)“, *Pilar*, vol. 1, br. 1, 2006., 85

⁵²³ Imamović, *Pravni položaj*, 169

⁵²⁴ Krišto, „Susret civilizacija“, 75

⁵²⁵ Zoran Grijak, „Političke i diplomatske okolnosti pokušaja uklanjanja nadbiskupa Stadlera iz Sarajeva 1913. godine“, *Croatica Christiana periodica*, vol. 28, br. 54, 2004., 150

⁵²⁶ Đaković, *Političke organizacije*, 311

⁵²⁷ Lamešić, „Život, djelovanje i filozofija“, 175

⁵²⁸ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci I*, 7

⁵²⁹ Lamešić, „Život, djelovanje i filozofija“, 175

⁵³⁰ Đaković, „Formiranje „Hrvatske katoličke udruge“, 140

vodstvo HNZ-a nije odobrilo zbog različitog shvaćanja važnosti suradnje s muslimanima, ali i zbog toga jer je Stadlerova opcija bila frankovačka odnosno proaustrijska,⁵³¹ to je izazvalo otvoreni sukob, u kojima je Stadler govorio o HNZ-u kao protuvjerskoj organizaciji.⁵³² Vrhunac tog sukoba predstavljao je rascjep, koji se očitovao još 1909. godine. S jedne strane laički i franjevački krugovi nisu bili zadovoljni Stadlerovim utjecajem u HNZ-u, a ni Stadler, s druge strane, nije bio zadovoljan procesima unutar HNZ-a tako da je 31. prosinca 1908. objavio svoje zahtjeve prema HNZ-u, a već u veljači 1909. godine javio je da neće odobriti njena pravila.⁵³³ Đaković naglašava kako se HNZ uspio oduprijeti prodoru klerikalnih elemenata unutar vodstva.⁵³⁴ Tako se osnovna politika HNZ-a ogledala kroz distanciranje hrvatske nacionalne integracije od crkvene hijerarhije i njezinih političkih koncepcija.⁵³⁵ Zbog toga je pokrenuto osnivanje Hrvatske katoličke udruge (HKU) od strane Stadlera u siječnju 1910. godine.⁵³⁶ Riječ je o jedinoj klerikalnoj stranci u Bosni i Hercegovini.⁵³⁷ Program Udruge ogledao kroz sjedinjenje svih hrvatskih pokrajina u okviru Monarhije.⁵³⁸ Njenim stvaranjem formalno-pravno su ozakonjene dvije političke organizacije, koje su “de facto” i ranije postojale.⁵³⁹ Propaganda djelatnost HKU-a bila je usmjerena samo prema jednom cilju, cilju “razbijanja” HNZ-a što bi posljedično značilo pridobijanje većeg broja pristalica za HKU.⁵⁴⁰ Njenim stvaranjem samo se pojačao sukob između franjevaca i nadbiskupijskog ordinarijata. Po osnutku Stadler je već 11. veljače iste godine izdao okružnicu svećenstvu vrhbosanske nadbiskupije u kojoj je iznio kakav treba biti model crkvenog života koji bi bio primjeren za katolike. Uz to, njome je zabranio svećenicima i redovnicima da se učlanjuju i agitiraju za HNZ, a preporučio im je ulazak u HKU.⁵⁴¹ Prema pisanju Đakovića, potiskivanje svećenstva odnosno franjevaca iz javnog života trebalo je značiti osjetno slabljenje HNZ-a i promjenu odnosa snaga, kako bi HKU odnijela prevagu na svoju stranu neposredno pred izbore za Sabor.⁵⁴²

Još od 1908. godine na političkom planu može se reći da se započelo s procesom konačne institucionalizacije. Naime, vodstvo HNZ-a počelo je aktivno raditi na buđenju hrvatske nacionalne svijesti kod najširih slojeva katoličkog stanovništva na prostoru Bosne i

⁵³¹ Grijak, „Političke i diplomatske okolnosti“, 151

⁵³² Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 7

⁵³³ Krišto, „Nadbiskup Josip Stadler“, 43

⁵³⁴ Đaković, *Političke organizacije*, 288

⁵³⁵ Isto, 291-292

⁵³⁶ Đaković, „Formiranje „Hrvatske katoličke udruge““, 155

⁵³⁷ Imamović, *Pravni položaj*, 171

⁵³⁸ Lamešić, „Život, djelovanje i filozofija“, 175

⁵³⁹ Đaković, „Formiranje „Hrvatske katoličke udruge““, 155

⁵⁴⁰ Đaković, *Političke organizacije*, 308

⁵⁴¹ Blažević, *Bosanski franjevci*, 103

⁵⁴² Đaković, *Političke organizacije*, 342

Hercegovine. U tu svrhu bili su organizirani analfabetski tečajevi pomoću kojih su se članovi HNZ-a nastojali približiti seljaštvu.⁵⁴³ Mada, ključan događaj u pogledu konačne institucionalizacije predstavljaju izbori za Sabor iz 1910. godine.⁵⁴⁴ Za razliku od HKU, HNZ je istupio s jasnijim političkim programom i boljim kandidatima.⁵⁴⁵ To je HNZ-u omogućilo da na tim izborima osvoji veći broj mandata od HKU. Dok je HNZ osvojio 11 mjesta, HKU osvojila je samo 5, od ukupno 16 mjesta previđenih za katolike.⁵⁴⁶

Zbog Stadlerovog velikog razočarenja su uslijedile tužbe u Rim protiv franjevacu.⁵⁴⁷ Zbog tih tužbi sljedeće godine je papinski legat Bastien posjetio Bosnu, te je njegova posjeta rezultirala približavanjem HNZ-a i HKU-a.⁵⁴⁸ Prema kompromisu donesenom od strane Bastiena HNZ je morao promijeniti svoja pravila u interesu svjetovnog svećenstva, a Stadler se obvezao povući svoju zabranu izdanu u okružnici iz 1910. godine, kojom je franjevcima zabranio da budu članovi HNZ-a.⁵⁴⁹ Sredinom 1912. godine HKU je raspuštena, a njezinim članovima omogućeno je priključenje HNZ-u.⁵⁵⁰ Pilar kada opisuje sukob između Stadlera i HNZ-a ističe da je riječ o borbi za političko vodstvo Hrvata-katolika, koje je Stadler izgubio osnivanjem HNZ-a koji je zastupao narodne, dok je Stadler s HKU zastupao konfesionalne interese.⁵⁵¹ Iz svega izloženog se samim time, što je stanovništvo odabralo HNZ kao političku opciju naspram HKU, može se zaključiti da se u političkom smislu između hrvatstva i katolicizma ono odlučilo za hrvatstvo. Ono što iz toga proizlazi jeste činjenica da HNZ pobjedom na izborima, nije samo osvojio mandate, nego i priveo hrvatski narod u Bosni i Hercegovini ka konačnoj institucionalizaciji, jer su glasanjem na izborima bili obuhvaćeni svi slojevi stanovništva odnosno može se reći da je nacija bila strukturirana i institucionalizirana.

⁵⁴³ Đaković, *Političke organizacije*, 260

⁵⁴⁴ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 8; Imamović ističe da je tim ustavom javni politički život na prostoru Bosne i Hercegovine postavljen potpuno na konfesionalno-nacionalnoj osnovi (Imamović, *Pravni položaj*, 5).

⁵⁴⁵ Đaković, *Političke organizacije*, 348-349

⁵⁴⁶ Lamešić, „Život, djelovanje i filozofija“, 175

⁵⁴⁷ Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci I*, 7

⁵⁴⁸ Blažević, *Bosanski franjevci*, 105

⁵⁴⁹ Đaković, *Političke organizacije*, 352

⁵⁵⁰ Grijak, „Političke i diplomatske okolnosti“, 152

⁵⁵¹ Mihaljević, „Dr. Ivo Pilar“, 87

ZAKLJUČAK

O Hrvatskom narodnom preporodu u historiografiji napisano je mnogo radova. Međutim, iako je riječ o velikoj količini radova, većina radova proučava tek jednu od etapa hrvatske nacionalne integracije. Razlozi zbog kojih ne postoji pregledno djelo o ovom pitanju mogu se samo pretpostaviti. S jedne strane izvorna građa je prilično oskudna, jer je dosta pisama ciljano uništeno još za vrijeme tog perioda, a i ono što je sačuvano raštrkano je na području Srednje i Jugoistočne Europe. S druge strane, govori se o periodu “dugog” 19. stoljeća, u kojem se Bosna i Hercegovina na državnom, političkom i društvenom polju susrela sa krupnim promjenama, koje su kod istraživača očito bile u prvom planu. Iz tog razloga se može reći da je Hrvatski narodni preporod u Bosni i Hercegovini ostao u sjeni takvih istraživačkih radova.

Fragmentarno proučavanje ove teme odrazilo se i na samo razumijevanje preporoda, ali i općenito na proces institucionalizacije hrvatske nacije u Bosni i Hercegovini. Tako se o preporodu pisalo kao o razdoblju koje počinje sredinom 19. stoljeća i traje i početkom 20. stoljeća što bi, prema tome, značilo da je preporodom stvorena hrvatska nacija u Bosni i Hercegovini, a što, zapravo, nije slučaj. Uz to, stvara se dojam da je historiografija općenito faze Hrvatskog narodnog preporoda, osobito fazu ilirskog pokreta u Hrvatskoj, nastojala preslikavati na prostor Bosne i Hercegovine, zanemarujući različite uvjete na terenu, što je posve apsurdno. Zbog toga je cilj ovog rada bio prikazati da se odjecima preporoda ili dopreporodnim razdobljem može smatrati period od sredine 19. stoljeća pa do 70-tih godina istog stoljeća. Na njega se nadovezuje preporodno razdoblje koje bi okvirno trajalo od 70-tih godina, pa do kraja 19. stoljeća, a kroz prvu deceniju 20. stoljeća vidljiv je proces institucionalizacije hrvatske nacije, za koji se utvrdilo da ne označava etapu preporoda, već posljednju etapu u procesu integracije hrvatske nacije.

Kroz odjeke se nastojala pokazati jaka želja bosanskih Iliraca. Iako se ne može govoriti o jasnim programskim ciljevima, kroz svoja književna djela zalagali su se za ujedinjenje svih Ilira, kako teritorijalno, tako i u pismu, jeziku i pravopisu. Uz to, željeli su se kroz nacionalno djelovanje osloboditi osmanske vlasti, a mnogo su radili i na polju opismenjavanja i prosvjete. Međutim, prilike na prostoru Bosne nisu bile dovoljno zrele da se preporod iz Hrvatske preslika i u Bosni. U tom pogledu, ako se pokuša uporediti Jukić sa Gajem, vidjet će se jasno da ih se obojicu ne može nazivati istim imenom. Upravo, iz tog razloga kroz rad je upotrebljavan naziv Ilirci, kako bi se jasno napravila distinkcija u odnosu na preporod na području Hrvatske, ali i u odnosu na preporodno razdoblje u Bosni, koje je iza njih uslijedilo. Kako Nedić, tako i Martić

i Jukić su Ilirci, kao i ostali, jer se vraćaju u Bosnu puni želje širiti ilirsku ideju s kojom su se susreli za vrijeme svog školovanja u Hrvatskoj ili Ugarskoj. Međutim, Ilirci su se susreli s mnogo neuspjeha da bi ih se smatralo preporoditeljima, a ono što su ostvarili zasluga je za njihov trud i preveliku želju, te je mnogo doprinijelo oživljavanju narodne svijesti na prostoru Bosne.

Period preporoda u Bosni i Hercegovini od 70-tih godina mnogo je sličniji preporodu u Hrvatskoj. Iako su se u ciljevima djelomično razilazili od hrvatskih preporoditelja, nacionalna/narodna i kulturna djelatnost je na sličnom nivou. Otvorile su se čitaonice, biblioteke, te različita kulturno-prosvjetna društva, koja su u preporod uključila veću socijalnu širinu. Naime, kroz odjeke, u oživljavanje nacionalne svijesti uključeni su samo franjevci, a s preporodom, osim franjevac uključeni su srednji i viši slojevi građanstva. Dakle, još uvijek svijest o hrvatskoj nacionalnoj identifikaciji nije prodrla do svih slojeva stanovništva. Iz toga se jasno vidi da preporodom nije stvorena hrvatska nacija u Bosni Hercegovini, kao što ranije nije bila stvorena ni u Hrvatskoj.

S početkom 20. stoljeća vidljivi su procesi institucionalizacije na više nivoa. Na crkvenom nivou uspostavljena je redovita crkvena hijerarhija, čime su franjevci dobrim dijelom potisnuti iz sfere nacionalnog djelovanja. Prijelomnicu u kulturno-jezičnom djelovanju označila je slobodna uporaba hrvatskog imena u javnosti, te uvođenje hrvatskog jezika. Na političkom nivou stvorene su prve hrvatske stranke u Bosni i Hercegovini. Dok se Hrvatska narodna zajednica u političkom smislu zalagala za hrvatstvo, Hrvatska katolička udruga u svojim programskim načelima često izjednačavala hrvatstvo sa katolicizmom, što je dovelo i do sukoba među tim dvjema političkim opcijama. Pobjedom Hrvatske narodne zajednice na izborima iz 1910. godine, stanovništvo je izabralo hrvatstvo. Zbog toga se ta godina može smatrati potvrdom konačne institucionalizacije. Tada su u proces hrvatske nacionalne integracije na prostoru Bosne i Hercegovine uključeni svi slojevi stanovništva. Važno je naglasiti da institucionalizacija predstavlja završnu etapu pri procesu integracije hrvatske nacije, a ne preporodnu etapu, kao što je to historiografija ranije promatarala.

U cjelini gledano, u skladu sa dinamičnošću 19. stoljeća na prostoru Bosne i Hercegovine, od nositelja hrvatske nacionalne integracije konstantno se zahtijevala nova vrsta prilagodbe, a uz to i ostvarivanja novih diplomatskih veza. Sam proces integracije bio je dug: u početku prikriven pod ilirskim imenom, a kasnije pod hrvatskim imenom suočen sa ograničenjima i zabranama različitog karaktera. Na kraju je potrebno istaknuti da je usprkos tome svemu hrvatska nacija uspješno dovedena do cilja.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori:

1. Buljan, Stjepan: „Arhivski fragmenti o fra Grgi Martiću iz kreševskog samostana“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje-Zagreb, 1996.
2. Drljić, Rastko: „Prigodnice prvog Ilira iz Bosne fra Martina Nedića“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, Knjiga XVIII, Sveska 1-2., 1938.
3. Ekmečić, Milorad: *Jukić, Ivan Franjo, Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Sarajevo, Svjetost, 1953.
4. Glavaš, Radoslav: *Život i rad fra Rafe Barišića*, Mostar: Tisak hrvatske dioničke tiskarne, 1900.
5. Grijak, Z., Blažević, Z.: „Korespondencija fra Martin Nedić-Ljudevit Gaj, 1839-1841, Prilog proučavanju odjeka ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi*, 41, Sarajevo, 2012.
6. *Fra Grgo Martić: spomen-knjiga* (ur. Josip Milaković), Sarajevo, Napretak, 1906.
7. *Izabrana djela* (ur. Branko Letić), Knjiga I-III, Sarajevo: Svjetlost, 1990.
8. Miljanović M., Ljiljak A.: *Ivan Franjo Jukić. Dokumentarna građa.*, Sarajevo: Muzej književnosti Bosne i Hercegovine, 1971.
9. Mažuranić, Matija: *Pogled u Bosnu, ili Kratki put u onu krajinu, 1839-40*, Zagreb: Tisak zaklade Tiskare narodnih novina, 1842.
10. Nedić, Martin: *Razgovor koga vile Ilirkinje imadoshe u pramalitje godine 1835.*, Karlovac, 1835.
11. *Sabrana djela* (ur. Boris Ćorić), Knjiga I-III, Sarajevo: Svjetlost, 1973.
12. Švoger, Vlasta: „Martin Nedić o prilikama u Bosni i Hercegovini sredinom 19. stoljeća“, *Historijski zbornik*, vol. 65, br. 2, 2012.

Literatura:

1. Alaupović, Tugomir: „Biskup fra Marijan Šunjić. (Prigodom pedesetogodišnjice smrti)“, u: *Serafinski perivoj, List za katoličku prosvjetu i zabavu*, br. 12., God. XXIV, Sarajevo, 15. prosinca, 1910.
2. Alaupović, Tugomir: „Jukićev list Martiću (Iz god. 1847.)“, u: *Fra Grgo Martić: spomen-knjiga*, Sarajevo: Napredak, 1906., str. 39-45
3. Babić, Marko: „Austro-ugarsko zatiranje hrvatskog identiteta u Bosni i Hercegovini“, u: *Znanstveni skup Didak Buntić – čovjek i djelo*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2009.
4. Babić, Marko: „Političke i kulturne prilike u Bosni i Hercegovini u doba fra Grge Martića“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje-Zagreb, 1996., str. 21-33
5. Badurina, Lara: „O metodologiji rada na pravopisu: hrvatska iskustva“, *Njegoševi dani 1*, 2009.

6. Baloban, Josip: „Josip Stadler (1843.-1918.), svećenik i profesor zagrebačke nadbiskupije“, *Croatia Christiana periodica*, vol. 24, br. 45, 2000., str. 127-144
7. Batinić, Mihovil: *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV-XXI*, Zagreb, 1913.
8. Blažević, Velimir: „Biskup o. Pashal Buconjić“, u: *Serafinski perivoj, List za katoličku prosvjetu i zabavu*, br. 12., god. XXIV, Sarajevo, 15. prosinca 1910.
9. Blažević, Velimir: *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler*, Sarajevo: Svjetlo riječi, 2000.
10. Blažević, Zrinka: *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb: Golden marketing i Narodne novine, 2008.
11. Bonifačić, Rožin, Nikola: „Odnos Ljudevita Gaja prema narodnom stvaralaštvu“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 3, br. 1, 1973., str. 161-169
12. Budimir, Irina: „Jezik Osvita; Pravopisne, grafijske i jezične (ne)dosljednosti u Osvitu“, *Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 2, 2007., str. 283-300
13. Buljan, Stjepan: „Arhivski fragmenti o fra Grgi Martiću iz kreševskog samostana“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje-Zagreb, 1996., str. 287-295
14. Čičić, Augustin: *Monografija o fra Grgi Martiću*, Zagreb: Tisak narodne prosvjete, 1930.
15. Ćorić, Boris: „Ogled o Ivanu Franji Jukiću“, u: *Sabrana djela III*, Sarajevo: Svjetlost, 1973.
16. Dabo, Mihovil: ““Za kmetske prste.” Juraj Dobrila i širenje pisane riječi”, *Problemi sjevernog Jadrana*, br. 16, 2017., str. 65-77
17. Desparatović, E. Murray: “Ljudevit Gaj – Panslavist i nacionalist”, *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 3, br. 1, 1973., str. 111-122
18. Dijanić, Dijana: „Hrvatski narodni preporod i Ilirski pokret (1835-1848) u Dnevniku Dragojle Jamević prilog proučavanju povijesti žena“, *Povijest u nastavi*, Zagreb, vol. 21, br. 1, 2013., 57-77
19. Draganović, Krunoslav: „Katolička crkva u otomanskoj Bosni u 19. stoljeću“, *Časopis za teološka i međureligijska pitanja Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Sarajevu*, vol. 16, br. 1, 2012.
20. Dragičević, Josipa: “Žene i slavenska ideja u hrvatskoj preporodnoj ideologiji”, *Bosanskohercegovački slavistički kongres I: Zbornik radova (Knjiga II)*, Sarajevo, 2012.
21. Drljić, Rastislav: *Prvi Ilir Bosne-fra Martin Nedić*, Sarajevo: Trgovačka štamparija M. Ramljak, 1940.
22. Drljić, Rastko: „Prigodnice prvog Ilira iz Bosne fra Martina Nedića“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, Knjiga XVIII, Sveska 1-2., 1938., 161-174
23. Džaja, Srećko: *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918): Inteligencija između tradicije i ideologije*, Mostar-Zagreb: Ziral, 2002.

24. Džaja, Srećko: „Politički profil fra Grge Martića“, *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje-Zagreb, 1996., str. 33-45
25. Džambo, Jozo: „Bosanski franjevci i austrougarska okupacija BiH g. 1878.“, u: *Angažirani svećenik*, Simpozij u povodu 100. obljetnice rođenja fra Josipa Markušića, Zagreb-Sarajevo: „Kršćanska sadašnjost – Revija „Nova et vetera“, 1981., str. 214-232
26. Džambo, Jozo: „Stoljeće fra Grge Martića, Dihotomija svjetova franjevaca Bosne Srebrene“, *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje-Zagreb, str. 45-57
27. Đaković, Luka: „Formiranje „Hrvatske katoličke udruge“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XV, Sarajevo, 1966.
28. Đaković, Luka: „Iz korespondencije Štrosmajer-Štadler 1891-1900. godine“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XVI, Sarajevo, 1965.
29. Đaković, Luka: *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb: Globus, 1985.
30. Fresl, Tomislav: „Faze integracije hrvatske nacije“, *Pravnik: Časopis za pravna i društvena pitanja*, vol. 42, br. 86, 2008.
31. Frndić, Nasko: „Refleks Hrvatskog ilirizma u Bosni – fra Grgo Martić“, *Dani Hvarskog kazališta*, vol. 25., br. 1., 1999., str. 366-379
32. Frndić, Nasko: „Refleksi Hrvatskog narodnog preporoda u Bosni“, *Dani Hvarskog kazališta*, vol. 24, br. 1, 1998., str. 63-76
33. Gavran, Ignacije: „Da više ne budemo raja! (O Ivanu Frani Jukiću)“, u: *Putovi i putokazi*, Sarajevo: Svjetlo riječi, 1988., str. 82-88
34. Gavran, Ignacije: „Fra Grgo Martić kao prosvjetni radnik“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje-Zagreb, 1996., str. 319-329
35. Gavran, Ignacije: „Pjesnik i političar (Fra Grgo Martić, 1822-1905)“, u: *Putovi i putokazi II*, Sarajevo: Svjetlo riječi, 1988., str. 55-61
36. Gavran, Ignacije: „Posljednja buna (Bosansko-hercegovački ustanak 1875-1878)“, *Putovi i putokazi II*, Sarajevo: Svjetlo riječi, 1988., str. 189-199
37. Gavran, Ignacije: „Uzor-fratar (Fra Marijan Šunjić)“, u: *Putovi i putokazi*, Sarajevo: Svjetlo riječi, 1988., str. 45-49
38. Glavaš, Radoslav: *Život i rad fra Rafe Barišića*, Mostar: Tisak hrvatske dioničke tiskarne, 1900.
39. Grbić, Jadranka: „Etnografska građa u putopisima bosanskih franjevaca I. F. Jukića i G. Martića (Mogućnosti istraživanja razvoja identiteta i međuetničkih odnosa)“, *Narodna umjetnost*, vol. 32, br. 2., 1995., str. 109-126
40. Grgić, S., Banja, Đ.: „Počeci novinarstva u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1892. sa posebnim osvrtom na katoličke listove „Bosanski prijatelj“ i „Srce Isusovo“, u: *Anali poslovne ekonomije*, br. 16, Banja Luka, 2017.
41. Grijak, Zoran, Blažević, Zrinka: „Korespondencija fra Martin Nedić-Ljudevit Gaj 1839-1841, Prilog proučavanju odjeka ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi*, 41, Sarajevo, 2012., str. 21-58

42. Grijak, Zoran: „Mladost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 31, br. 1, 1999., str. 5-28
43. Grijak, Zoran: „Političke i diplomatske okolnosti pokušaja uklanjanja nadbiskupa Stadlera iz Sarajeva 1913. godine“, *Croatia Christiana periodica*, vol. 28, br. 54, 2004., str. 149-189
44. Hadžić, Senaid: „Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“ na prijelazu 19. u 20. stoljeće i njegovo djelovanje u Tuzlanskom kraju“, u: *Povijesni zbornik*, vol. 3, br. 4, 2009., str. 227-239
45. Harni, Slavko: „Bibliografski rad Ivana Franje Jukića i kraj kulturne povijesti. Bibliografija kao izvor za povijest knjige i kulturnu povijest“, *Libellarium*, vol. 1, br. 1, 2008., str. 27-50
46. Holjevac, Željko: „Stjepan Radić i Milan Marjanović o narodnom pokretu 1903. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 37, br. 3, 2005., str. 713-719
47. Ikić, Niko: *J. J. Strossmayer i crkveno, kulturno i nacionalno jedinstvo*, Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija, 2002.
48. Imamović, Mustafa: *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Sarajevo: Svjetlost, 1976.
49. Išek, Tomislav: *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902.-1918.)*, Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevu, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 2002.
50. Jajčević, Jasmin, Hadžimusić, Semir: „Kulturno-prosvjetna društva u sjeveroistočnoj Bosni u periodu 1945.-1949. godine“, u: *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Sarajevo: UMHIS, 2017., str. 185-209
51. Jelenić, Julijan: *Kultura i bosanski franjevci*, Drugi svezak, Sarajevo: Svjetlost, 1915.
52. Jelenić, Julijan: *Kultura i bosanski franjevci*, Prvi svezak, Sarajevo: Svjetlost, 1915.
53. Jelenić, Julijan: „Prigodom stogodišnjice rojdena ilirskog književnika – o. Martina Nedića“, u: *Serafinski perivoj, List za katoličku prosvjetu i zabavu*, br. 9, god. XXIV, Sarajevo, 15. rujna 1910.
54. Kapular, Marin: „Obrazovanje i školstvo na području župe Studenci“, *Župa Studenci u Hercegovini*, 2011.
55. Karaula, Željko: „Jedan povijesni izvor o nastanku ilirizma: „Kako je posao Ilirizam?“, u: *Zbornik Janković*, vol. 4, br. 4, Bjelovar, 2019.
56. Kecmanović, Ilija: *Barišićeva afera*, Sarajevo, 1954.
57. Knezović, Pavao: „Antičko i Glas Hercegovca“, *Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 2, 2007., str. 158-179
58. Kodrić-Zaimović, Lejla: „Sinkretizmi baštinskih ustanova u Bosni i Hercegovini: Prilog naučnoj valorizaciji njihovih historijskih veza i aktuelnih odnosa“, *Bosniaca*, br. 24, 2019., str. 60-73
59. Korunić, Petar: „Fra Grgo Martić i hrvatski nacionalni pokret“, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje-Zagreb, 1996., str. 57-79

60. Kostrenčić, Marko: Ljudevit Gaj, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 7, 1974., str. 5-15
61. Kovačić, Slavko A.: „Povijest, idejna koncepcija i struktura periodike Bosne Srebrene“, u: *Angažirani svećenik*, Simpozij u povodu 100. obljetnice rođenja fra Josipa Markušića, Zagreb-Sarajevo: „Kršćanska sadašnjost“- Revija „Nova et vetera“, 1981., str. 193-207
62. Kreševljaković, Hamdija: „Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529-1878.“, u: *Građa za povijest književnosti hrvatske*, Zagreb, 1920.
63. Krišto, Jure: „Nadbiskup Stadler u svjetlu naprednjačkog tiska (1904.-1918.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 31, br. 1, 1999., str. 24-49
64. Krišto, Jure: „Susret civilizacija: Početci političkog života Hrvata u Hercegovini u vrijeme Austrougarske Monarhije“, *Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 2., 2007., str. 54-80
65. Kruševac, Todor: „Listovi don Franje Miličevića“, IX/I, br. 9/1, *Sarajevo*, 1978.
66. Krušić, Vladimir: „„Velemoćna poluga narodnog razvitka“ – prosvjetna ideja kazališta ilirizma“, *Hrvatski*, vol. 9, br. 1, 2011., str. 9-28
67. Kursar, Vjeran: „Bosanski franjevci i njihovi predstavnici na osmanskoj Porti“, *Prilozi*, 60, 2011., str. 371-408
68. Lamešić, Kata: „Život, djelovanje i filozofija Josipa Stadlera“, u: *Nova prisutnost*, XVIII (1), 2020., str. 171-183
69. Letić, Branko: „Uvod“, u: *Izabrana djela I*, Sarajevo: Svjetlost, 1990.
70. Lukenda, Marko: „Govorničke i stilske figure u poeziji i putopisima fra Ivana Franje Jukića“, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, vol. 36, br. 1, 2010., str. 33-46
71. Lukenda, Marko: *Ivan F. Jukić: franjevac i ilirac, redovnik naroda i domovine*, Zagreb: Pergamena, 2000.
72. Lukenda, Marko: „Leksik i sintaksa putopisa fra Ivana Franje Jukića (1818.-1857.)“, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, vol. 27, br. 1, 2001., str. 177-189
73. Markešić, Ivan: „Anno Domini. Ljetopisna pamćenja Bosne Srebrene.“ *Bilten Franjevačke teologije*, Godina XLIV, br. 1-2, Sarajevo, 2017., str. 139-144
74. Marković, Stipo: „Nikola Buconjić“, *Hrvatski narodni kalendar za prostu godinu 1930. (Napredak)*, sv. 19, Sarajevo: Štamparski zavod, 1929., str. 212-215
75. Markus, Tomislav: “Između revolucije i legitimiteta: Hrvatski politički pokret 1848-1849”, *Fontes: Izvori za hrvatsku povijest*, vol. 12, br. 1, 2006., str. 19-40
76. Maroević, Ivo: „Muzeološka kušnja „Hrvatskog narodnog preporoda““, *Informatica museologica*, vol. 16, br. 3-4, 1985., str. 11-15
77. Martinović, Huseinčehajić, Viktorija: „Pisana riječ i biblioteke u Bosni i Hercegovini kod katolika za vrijeme osmanske uprave“, *Bosniaca*, 2018., str. 70-76
78. Matić, Zdravko, Stojić, Frano: „Djelovanje Hrvatskog kulturnog društva Napredak na području Dalmacije (1925.-1949.)“, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 59, 2017., str. 467-523
79. Matković, Jako: *Bibliografija bosanskih franjevaca*, Sarajevo, 1896.

80. Mihaljević, Vine: „Dr. Ivo Pilar i bosanski franjevci – suglasja i sporovi (Prilog istraživanju)“, *Pilar*, vol. 1, br. 1, 2006., str. 83-94
81. Milaković, Josip: „Fra Grgo kao učitelj“, u: *Fra Grgo Martić: spomen-knjiga*, Sarajevo: Napredak, 1906., str. 95-103
82. Milaković, Josip: *Fra Grgo Martić*, u: *Fra Grgo Martić: spomen knjiga*, Sarajevo, Napredak, 1906., str. 15-30
83. Milićević, Ivan A.: „Fra Grga Martić“, u: *Hrvatski narodni kalendar za prostu godinu 1930.* (Napredak), sv. 19., Sarajevo: Štamparski zavod, 1929., str. 160-163
84. Musa, Šimun: „Hrvatska drama u Bosni i Hercegovini od Matije Divkovića do danas“, *Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 4, 2008., str. 345-349
85. Musa, Šimun: „Hrvatska narodnoprporodna postignuća u Hercegovini“, *Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 2, 2007., str. 9-52
86. Naslijede, *Neovisni časopis za književnu prošlost i budućnost u Bosni i Hercegovini*, „Martin Nedić“, Godina II, br. 20, Orašje, 2016.
87. Nikić, Andrija: „Utemeljenje hrvatskog potpornog društva (Napretka)“, u: *Croatica Christiana periodica*, vol. 27, br. 52, 2003., str. 137-153
88. Nikić, Andrija: „Veze između bosanske i hercegovačke franjevačke zajednice od 1844. do 1945.“, u: *Nova et vetera*, Revija za filozofsko-teološke i srodne discipline, Godina XXXI., Svezak I-II, Sarajevo, 1981., str. 205-241
89. Oreč, Leonard: „Fra Grgine prosudbe međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini“, *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje-Zagreb, 1996.
90. Orlovac, Anto: „Dr. Josip Stadler – upravitelj banjalučke biskupije“, *Croatica Christiana periodika*, vol. 8, br. 14, 1984., str. 44-63
91. Oršolić, Tado: „Uloga fra Martina Nedića kod uvođenja porezne trećine 1848. i u Posavskoj (Oraškoj) buni 1857/58.“, *Croatica Christiana periodica*, vol. 39, br. 75, 2015., str. 103-119
92. Ovčina, Ismet: „Pisana riječ i biblioteke u Bosni i Hercegovini do XX. stoljeća“, *Bosniaca*, br. 24, 2019., str. 82-87
93. Paić-Vukić, Tatjana, Čaušević, Ekrem: „Pogled u Bosnu“ Matije Mažuranića kao povijesni izvor“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 56, 2007., str. 177-191
94. Pandžić, Vlado: „Andrija Kujundžić – hrvatski jezikoslovac i prosvjetitelj (uz 200. obljetnicu rođenja)“, *Bosna franciscana, Časopis franjevačke teologije Sarajevo*, Godina II, Broj 2, Samobor, 1994., str. 88-101
95. Papić, Mitar: *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo: IRO „Veselin Masleša“, 1982.
96. Perić, Marko: *Hercegovačka afera, Pregled događaja i važniji dokumenti*, Mostar, 2002.
97. Petrović, Leo: „Prva hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini“, u: *Kalendar NAPREDAK*, Sarajevo, 1937.
98. Pranjković, Ivo: „Fra Frano Jukić i hrvatska jezično-pravopisna tradicija u BiH“, *Bosna franciscana, Časopis franjevačke teologije Sarajevo*, Godina V, Broj 8, Sarajevo, 1997., str. 131-145

99. Pšihistal, Ružica: „Prigodnice fra Grge Martića biskupu Strossmayeru“, *Umjetnost riječi*, 1-2, Filozofski fakultet u Osijeku, 2007.
100. Ravlić, Jakša: „Hrvatski narodni preporod I, Ilirska knjiga“, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 28, Zagreb: Matica hrvatska, 1965.
101. Ravlić, Jakša: „Hrvatski narodni preporod II, Ilirska knjiga“, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 28, Zagreb: Matica hrvatska, 1965.
102. Rišner, Vlasta: „O jeziku poziva na pretplatu Danice ilirske od 1835. do 1849. godine“, *Croatica et Slavica Iadertina*, vol. 6, br. 6, 2010., str. 121-142
103. Smetko, Andreja: „„(...) uz narodni duh, narodni jezik, neka vlada i narodna nošnja!“ Odjeća kao medij iskazivanja nacionalnog identiteta u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda“, *Historijski zbornik*, vol. 70, br. 2, 2017., str. 365-393
104. Stančić, Nikša: ““Naš narod” Ljudevita Gaja iz 1835.”, *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 23, br. 1, 1990., str. 53-80
105. Stančić, Nikša: „Gajeva klasifikacija južnoslavenskih naroda u vrijeme nastanka „Kratke osnove Horvatsko-slavenskog pravopisanja“ iz 1830. godine“, *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 18, br. 1, 1985., str. 69-106
106. Stančić, Nikša: “Hrvatski narodni preporod – ciljevi i ostvarenja”, *Cris*, vol. 10, br. 1, 2008., str. 6-17
107. Strukić, Ignacije: „Kreševo“, u: *Fra Grgo Martić: spomen-knjiga*, Sarajevo: Napredak, 1906., str. 33-38
108. Šalić, Jurica: *Franjevci sjeverozapadne Bosne, Bihać*, 2002.
109. Šidak, Jaroslav: *Hrvatski narodni preporod ilirski pokret*, Zagreb: Školska knjiga, Stvarnost, 1988.
110. Šidak, Jaroslav: “Ljudevit Gaj kao historiografski problem”, *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 3, br. 1, 1973., str. 7-34
111. Šljivo, Galib: *Bosna i Hercegovina 1827-1849.*, Tešanj: Knjižarska kuća Planjax komerc, 2016
112. Šljivo, Galib: *Omer Lufti-paša*, Tešanj: Knjižarska kuća Planjax komerc, 2016.
113. Švoger, Vlasta: „Martin Nedić o prilikama u Bosni i Hercegovini sredinom 19. stoljeća“, *Historijski zbornik*, vol. 65, br. 2, 2012., str. 387-420
114. Tafra, Branka: “Značenje narodnog preporoda za hrvatski jezik”, *Croatica et Slavica Iadertina*, vol. 2., br. 2, 2006., str. 43-55
115. Vasilj, Marija: „Fra (don) Franjo Milićević, hrvatski narodni preporoditelj (u povodu 180. obljetnice njegova rođenja)“, *Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. XI, 2016., str. 259-265
116. Vidović, Mile: „Godina vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera“, *Crkva u svijetu*, vol. 32, br. 4, 1997., str. 404-418
117. Volenec, Veno: „Govor Frana Kurelca nad grobom Ljudevita Gaja“, *Hrvatski jezik: Znanstveno-popularni časopis za kulturu hrvatskog jezika*, vol. 1, br. 3, 2014., str. 34-37

118. Vončina, Josip: „Della Bellin odraz na Hrvatski narodni preporod“, *Filologija* (19), 1991., str. 7-11
119. Vukšić, Tomo: „Počeci visokoga školstva u Bosni i Hercegovini“, *Obnovljeni Život: Časopis za filozofiju i religijske znanosti*, vol. 64, br. 3, 2009
120. Vukšić, Tomo: „Pregled katoličke i hrvatske periodike u BiH od 1878. do 1918. S posebnim osvrtom na časopis *Balkan*“, *Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 2, 2007., str. 82-112
121. Vukšić, Tomo: „Josip Stadler – jedinstvu i bratskoj slozi“, *Crkva u svijetu*, vol. 27, br. 4, 1992., str. 224-233
122. Živančević, Milorad: ““Danica ilirska” i njeni anonimni suradnici (Bilješke *in tergo* u prevodu reprint izdanja)”, *Croatica*, vol. 5, br. 5, 1973., str. 67-105